

de wandelroute sporen van de Nassaus

- 1 Groeneweg 1
- 2 Prinsentuin
- 3 Gebouwtje van de havenmeester
- 4 Grote Kerkstraat 216
- 5 Grote Kerkstraat 222
- 6 Jacobijnerkerkhof 95
- 7 Jacobijnerkerkhof
- 8 Bij de Put 15
- 9 Eewal 76
- 10 Eewal 66
- 11 Eewal 52
- 12 Gouverneursplein 36
- 13 Hofplein 38
- 14 Hofplein 29
- 15 Hofplein
- 16 Raadhuisplein 36
- 17 Raadhuisplein
- 18 Auckamastraatje 2
- 19 Weerd 18
- 20 Bagijnestraat 59
- 21 Grote Kerkstraat 39
- 22 Grote Kerkstraat 36-112
- 23 Doelestraat 8
- 24 Grote Kerkstraat 20
- 25 Grote Kerkstraat 18
- 26 Grote Kerkstraat 15-17
- 27 Grote Kerkstraat 12
- 28 Grote Kerkstraat 10
- 29 Grote Kerkstraat 9, 11 en 13

Buiten de wandelroute gelegen:

- 30 Kleine Kerkstraat oz 28-30
- 31 Weaze 30
- 32 Nieuwestad, Duco Martenapijp
- 33 Nieuwestad 91
- 34 Prins Hendrikstraat 14
- 35 Achter de Hoven 118

stadswandeling

LEEUWARDEN

Sporen van de Nassaus

VOORAF

De band tussen hofstad Leeuwarden en de Nassaus

Leeuwarden is de bakermat van de Friese tak van de Nassaus. Deze Friese Nassaus waren de voorvaderen in rechte lijn van onze huidige koninklijke familie. Er zijn in de stad nog veel sporen te vinden uit de tijd dat de Nassaus hier hun hofhouding hadden. Zoals de paleizen, het park de Prinsentuin dat zij lieten aanleggen en het familiegraf in de grafkelder van de Jacobijnerkerk.

Leeuwarden was hofstad van 1584-1747. In die periode vervulden de graven van Nassau de functie van stadhouder van Friesland. Zij woonden in het Stadhouders Hof, in het hart van de stad. Zeven Nassaus hadden hier achtereenvolgens hun residentie.

De Friese graven van Nassau erfden in 1702 de titel “prins van Oranje”, toen stadhouder-koning Willem III kinderloos gestorven was. Vanaf dat moment was de Hollandse tak van de Nassaus uitgestorven en zette de Friese tak het Huis Oranje-Nassau voort.

In 1747 vertrok de toenmalige Friese stadhouder Willem Carel Hendrik Friso naar Den Haag, om als Willem IV erfstadhouder van de hele Republiek der Verenigde Nederlanden te worden. Daarmee kwam er een eind aan Leeuwarden als hofstad, hoewel de moeder van Willem IV, prinses Maria Louise van Hessen-Kassel, “Marijke Meu”, hier tot haar dood in 1765 bleef wonen, in haar paleis het Princessehof.

Na Willem IV werd zijn zoon Willem V stadhouder van 1751-1795. Diens zoon Willem I werd in 1813 de eerste koning van het hele Koninkrijk der Nederlanden. Hij is de bet-bet-overgrootvader van koningin Beatrix.

De zeven Friese stadhouders op een rij

Er waren achtereenvolgens zeven Friese stadhouders in de periode 1584-1747. Drie van hen verloren als kind hun vader en stonden tot zij meerderjarig waren onder voogdij van hun moeder, de regentes. Twee stadhouders zijn omgekomen op het slagveld in de strijd tegen de Spanjaarden: Ernst Casimir in 1632 en zijn zoon Hendrik Casimir in 1640. En twee stadhouders overleden voortijdig door een ongeluk: Willem Frederik in 1664 en Johan Willem Friso in 1711.

Willem Lodewijk (1560-1620), zoon van Jan de Oude, graaf van Nassau-Dillenburg, stadhouder van 1584-1620. Hij huwde in 1587 met zijn nicht Anna van Oranje-Nassau, die zeven maanden later stierf. Zij was een dochter van stadhouder Willem I, prins van Oranje, graaf van Nassau (in 1584 vermoord door Balthasar Gerards) en Anna van Saksen. Willem Lodewijk is nooit hertrouwd en liet geen kinderen na. Hij werd opgevolgd door zijn broer.

Ernst Casimir (1573-1632), graaf van Nassau-Dietz, stadhouder van 1620-1632, opvolger van zijn broer Willem Lodewijk. Ernst Casimir huwde in 1607 met Sophia Hedwig van Brunswijk-Wolfenbüttel. Zij hadden twee zoons: Hendrik Casimir en Willem Frederik. Ernst Casimir sneuvelde bij Roermond, in de strijd tegen de Spanjaarden. Hij is de stamvader van de Friese Nassaus en werd opgevolgd door zijn zoon.

Hendrik Casimir I (1612-1640), graaf van Nassau-Dietz, stadhouder van 1632-1640, opvolger en oudste zoon van Ernst Casimir. Hendrik Casimir sneuvelde bij Hulst, in de strijd tegen de Spanjaarden. Hij was ongehuwd en werd opgevolgd door zijn broer.

Willem Frederik, (1613-1664) graaf - vanaf 1654 vorst - van Nassau-Dietz, stadhouder van 1640-1664. Hij was de tweede zoon van Ernst Casimir en volgde zijn broer Hendrik Casimir op, die in 1640 sneuvelde. Willem Frederik huwde in 1652 met zijn achternicht Albertine Agnes van Oranje-Nassau, dochter van Frederik Hendrik en Amalia van Solms. Hij overleed aan een schotwond uit eigen pistool en werd opgevolgd door zijn zoon.

Hendrik Casimir II (1657-1696), vorst van Nassau-Dietz, stadhouder van 1664-1696. Opvolger van zijn vader Willem Frederik, aanvankelijk onder voogdij van zijn moeder Albertine Agnes. Hij huwde in 1683 met zijn nicht, een dochter van zijn moeders zuster, Henriëtte Amalia van Anhalt-Dessau. Zij hadden zeven dochters en één zoon, Johan Willem Friso, die zijn vader opvolgde.

Johan Willem Friso (1687-1711), vorst van Nassau-Dietz, prins van Oranje, stadhouder van 1696-1711. Opvolger van zijn vader Hendrik Casimir II, tot 1707 onder voogdij van zijn moeder Henriëtte Amalia. Hij huwde in 1709 met Maria Louise van Hessen-Kassel, "Marijke Meu". In 1711 is Johan Willem Friso verdronken bij Moerdijk. Hij liet een dochter na en zes weken na zijn dood werd zijn zoon en opvolger Willem Carel Hendrik Friso geboren.

Willem Carel Hendrik Friso (1711-1751), prins van Oranje en Nassau, stadhouder van 1711-1747. Vanaf zijn geboorte opvolger van zijn vader Johan Willem Friso, onder voogdij van zijn moeder Maria Louise van Hessen-Kassel. Hij huwde in 1734 met Anna van Hannover, dochter van de Engelse koning George II. In 1747 werd hij als Willem IV stadhouder van de Verenigde Nederlanden en verhuisde met zijn gevolg naar Den Haag.

Na Willem IV volgen in rechte lijn:

- Willem V** stadhouder van 1751-1795
- Willem I** koning van 1815-1840
- Willem II** koning van 1840-1849
- Willem III** koning van 1849-1890
- Wilhelmina** koningin van 1890-1948
- Juliana** koningin van 1948-1980
- Beatrix** koningin sinds 1980
- Willem Alexander** kroonprins
- Catharina Amalia** erfprinses

Friese tak: Nassau-Dietz

Jan VI de Oude 1536 - 1606
Graaf van Nassau-Dillenburg

x

1. Elizabeth v. Leuchtenberg
2. Kunigunde v.d. Pfalz
3. Johanna von Sayn
16 kinderen w.o.:

Ernst Casimir 1573
- 1632
2e stadh. van Friesland
x
Sophia Hedwig v.
Brunswijk

Hendrik Casimir I
1612-1640
3e stadh. van Friesland

Willem Frederik
1613 - 1664
4e stadh. van
Friesland
x 1652
Albertina Agnes
van Oranje-Nassau
1 dochter en 1 zoon
Fürst v. Nassau-Dietz

Willem Lodewijk
Us Heit 1560-1620
1e stadh. van Friesland en
Groningen van 1584 - 1620

het huis Nassau

Willem de Rijke 1487 - 1559
Graaf van Nassau-Dillenburg
x2. Juliana, gr. von Stolberg
1506-1580 11 kinderen w.o.:

1587

Anna
1563 - 1588
(† Franeker)

Hendrik Casimir II
5e stadh. van Friesland
*1657-†1696
x
(niet) Henriëtte Amalia
pr. von Anhalt-Dessau
1656-1726
gouvernante

Johan Willem Friso
*1687-†1711 (verdrongen)
Prins van Oranje 1702
6e stadh. van Friesland
en Groningen
x
(1709) Maria Louisa,
Prinses von Hessen-Kassel
(Marijke Meu)
gouvernante 1711-1731
en 1759-1765

7 dochters, 2 zoons w.o.:

Hollandse tak: Oranje Nassau

Willem de Zwijger 1533 - 1584
Prins van Oranje 1544
Alg. Stadhouders der Nederlanden 1576

1. Anna van Buren 1533 - 1558
2. Anna van Saksen 1544 - 1577
3. Charlotte van Bourbon 1546 - 1582
4. Louise de Coligny 1555 - 1620

Frederik Hendrik
1584-1647
3e stadh.
x
Amalia v. Solms
7 kinderen w.o.:

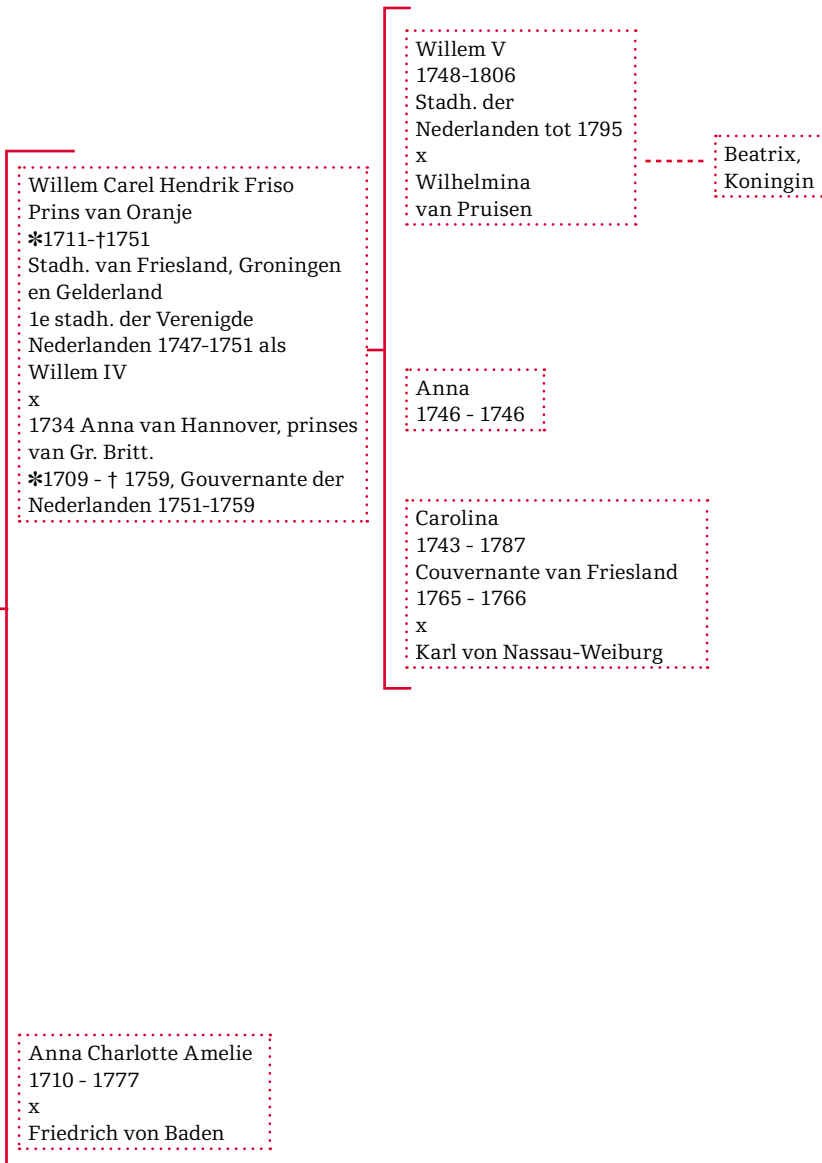
Albertina Agnes
1634 - 1696
x
Willem Frederik
v. Nassau-Dietz
Stadh. van
Friesland
Stichtster van
Oranjewoud

Maurits 1567-1625
2e stadh. van
Holland en Zeeland

Willem II 1626 - 1650
4e stadh. van
Holland, Zeeland,
Utrecht en Gelderland

Willem III 1650 - 1702
5e stadh.
Koning-Stadhouders
van Engeland en Holland
x
Mary Stuart

Philips Willem

De functie van de stadhouder

Een stadhouder of stedehouder is een plaatsvervanger van de vorst. Hij bestuurt een aangewezen gebied in plaats van, "in stede van", de vorst. Behalve het gebied regeren, moest de stadhouder ook het leger aanvoeren.

Eigenlijk was de eerste stadhouder in Friesland Willebrord von Schaumburg, die in 1498 aangesteld was door hertog Albrecht van Saksen, om een einde te maken aan de voortdurende burgeroorlog in deze contreien. Albrecht van Saksen, op zijn beurt, had Friesland in pandbezit gekregen van de Duitse keizer Maximiliaan, onder wiens heerschappij Friesland toen viel. Maximiliaan kon zijn schuld aan Albrecht, wegens verleende militaire diensten, niet betalen en gaf hem in plaats daarvan Friesland als pand. Albrechts zoon, George, verkocht in 1515 voor 100.000 goudgulden zijn rechten op Friesland aan keizer Karel V, die het gebied naliet aan zijn zoon, de Spaanse koning Filips II.

Sindsdien heeft Friesland veel verschillende stadhouders gehad, van wie Caspar di Robles en de graaf van Rennenberg de bekendste zijn. Na de afzwering van de Spaanse koning in 1581 werd Bernard de Merode benoemd tot plaatsvervangend stadhouder in Friesland. Hij nam korte tijd waar voor prins Willem van Oranje, die stadhouder van Zeeland, Holland en Friesland was. In 1584 werd prins Willem van Oranje in Delft vermoord door Balthasar Gerards. (Toevallig was de Leeuwarder burgemeester Rombertus Uylenburg de laatste persoon die Willem van Oranje in leven heeft gezien, hij was op het moment van de moord bij de prins op bezoek). Daarna werd de neef van de prins, Willem Lodewijk, die al plaatsvervangend stadhouder was, officieel gekozen tot '*Stadhouder ende Gouverneur over deezee landschappe van Vrieslandt.*'

Willem Lodewijk is de eerste stadhouder van de Nassau dynastie, die tot 1747 in Leeuwarden zou resideren. Hij was een bekwame legeraanvoerder, die Friesland verdedigde in de strijd tegen de Spanjaarden. De Friese stadhouders hadden verder weinig bestuurlijke taken, want Friesland werd bestuurd door de Staten van Friesland en de Gedeputeerde Staten. De stadhouder was ook niet meer een

plaatsvervanger van de landsheer, maar stond nu ten dienste van de Friese Staten, die de taken en bevoegdheden vaststelden. De stadhouder en de Gedeputeerde Staten benoemden samen de grietmannen in de dertig grietenijen en de magistraten in de elf Friese steden (uitgezonderd Leeuwarden en Franeker).

In 1675 werd het ambt van stadhouder officieel erfelijk verklaard (wat in de praktijk reeds gebruikelijk was), eerst in de mannelijke lijn, in 1749 bovendien in de vrouwelijke lijn.

Leeuwarden wordt hoofdstad van Friesland in 1504

In de 15e eeuw heerste er constant oorlog tussen de partijen van de Schieringers en de Vetkopers. De Vetkopers woonden in Leeuwarden en de Schieringers bewoonden het gebied daarbuiten. De stedelingen moesten zich voortdurend tegen aanvallen van de Schieringers verdedigen.

Om de orde in Friesland te herstellen werd de hulp van hertog Albrecht van Saksen ingeroepen. Deze bezette Leeuwarden in 1498, bracht de provincie Friesland onder zijn heerschappij en introduceerde het centrale gezag in 1504. Albrecht van Saksen hervormde de Friese staatsstructuur en rechtspleging en koos Leeuwarden als vestigingsplaats van de Friese Staten en het Hof van Friesland. Daarmee werd Leeuwarden hoofdstad van Friesland. De macht van de steden en grietenijen werd ingeperkt. Ook kreeg Friesland één munt. Willibrord van Schaumburg werd benoemd tot plaatsvervanger van de Saksische landsheer. Aan de zuidoost kant van Leeuwarden bouwde hij de dwangburcht het Blokhuis.

In de tijd van de Spaanse landsheer Filips II werd aan de Turfmarkt de Kanselarij gebouwd, als onderkomen van het Hof van Friesland.

De Strijd tegen de Spaanse overheersing en voor godsdienstvrijheid

Onder de bevolking heerste onvrede over het bewind van de Spaanse koning Filips II. Hij hief hoge belastingen en vervolgde de aanhangers van het nieuwe protestantse geloof. Dit zou leiden tot de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648). In Leeuwarden kwamen de protestanten in 1566 in opstand en verjoegen de katholieken uit hun kerken. De stadhouder van Filips II, graaf van Aremberg, eiste herstel van de oude orde. Hij

stuurde zijn leger naar Leeuwarden, waarop de protestantse leiders de stad uit vluchtten. In 1580 kwam er alsnog een einde aan de Spaanse overheersing. Maar de dreiging van de Spaanse troepen bleef bestaan. Zij voerden nog steeds aanvallen uit op de stad, nu onder leiding van Francisco Verdugo. In 1581 werd daarom begonnen met de verbetering van de verdedigingswallen.

De Nassau dynastie in Leeuwarden van 1584-1747

In 1579 verenigden de zeven Nederlandse gewesten, inclusief Friesland, zich in de Unie van Utrecht en zwoeren vervolgens in 1581 de Spaanse koning Filips II af. Willem van Oranje had vanuit Delft de centrale leiding. De gewesten Friesland, Groningen en Overijssel waren voor hem slecht bereikbaar, daarom stuurde hij daar zijn neef Willem Lodewijk heen als plaatsvervanger, de "luitenant-stadhouder". Een andere reden om een stadhouder aan te stellen was, dat Friesland een moeilijk bestuurbare provincie was, met een ingewikkelde structuur: de Staten van Friesland en de Gedeputeerde Staten, de adellijke families, en de elf steden en dertig grietenijen. De procedures verliepen, zoals de uitdrukking luidt "op z'n elf-en-dertigst", omslachtig en langzaam dus.

Na de moord op Willem van Oranje in 1584 vroeg Friesland graaf Willem Lodewijk om zijn opvolger te worden. Zo kregen Friesland, Groningen en Overijssel hun eigen stadhouder. Willem Lodewijk koos Leeuwarden als residentie. Vanaf dit moment bestaat er een Friese en een Hollandse tak van de Oranje-Nassaus.

Willem Lodewijk was een uitstekend legeraanvoerder. Friesland had hem nodig in de strijd tegen de Spanjaarden tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648). Vanwege zijn verdiensten kreeg hij de erenaam "Us Heit" (onze vader). De twee volgende Friese stadhouders zijn in de Tachtigjarige Oorlog omgekomen op het slagveld: Ernst Casimir in 1632 bij Roermond en diens zoon Hendrik Casimir in 1640 bij Hulst. In 1648 werd de Vrede van Münster gesloten en was de Tachtigjarige Oorlog voorbij.

In 1672 raakte de Republiek der Verenigde Nederlanden opnieuw in oorlog: de Derde Engelse Oorlog. De aanleiding was een belediging van

de Engelse koning, Frankrijk en de bisschop van Münster (“Bommen Berend”) sloten zich bij Engeland aan.

Veldheer Hans Willem van Aylva verdedigde de stad Leeuwarden, die niet voorbereid was op een strijd. In allerijl werden schansen opgeworpen, kruut gekocht en mannen onder de wapenen gebracht. De Staten van Friesland overwogen ondertussen om Friesland zonder verzet over te geven. Het volk was ontevreden over het beleid van de Staten en wilde dat er een stadhouder benoemd werd. Het stadhouderschap was toen nog geen erfelijke functie. Stadhouder Willem Frederik was in 1664 door een schot uit eigen pistool overleden en zijn zoon Hendrik Casimir II was in 1672 nog maar 15 jaar oud. Regentes en moeder Albertina Agnes schoof haar zoon naar voren. Zij kreeg steun van de Friese protestantse dominees die met hun eisen naar het landschapshuis aan de Tweebaksmarkt togen, waar de Staten vergaderden. Daarop benoemden de Staten Hendrik Casimir II tot stadhouder. Die ontpopt zich in de oorlog tot een fanatieke militair. In 1674 sloten Engeland en Münster vrede met Nederland, in 1678 ook Frankrijk.

De volgende stadhouder, Johan Willem Friso, is pas 24 jaar oud, als hij in 1711 door een ongeluk met een boot verdrinkt bij de Moerdijk. Hij was onderweg naar Den Haag om besprekingen te voeren over het testament van zijn oom, de Hollandse stadhouder Willem III. Sinds diens overlijden in 1702 sleepte deze kwestie zich al voort. Willem III was getrouwd met de Engelse koningin Mary Stuart. Omdat dit huwelijk kinderloos was, had Willem III zijn Friese neef in 1695 bij testament tot universeel erfgenaam benoemd. Johan Willem Friso zou de titel Prins van Oranje erven plus alle bezittingen. Zo werd voorkomen dat met de dood van Willem III het huis Oranje-Nassau in mannelijke lijn zou uitsterven. Het testament werd aangevochten door andere gegadigden, die zich beriepen op testamentaire beschikkingen van eerdere Oranjes. Zo claimde de koning van Pruisen de titel Prins van Oranje, toen Frankrijk het prinsdom Orange veroverd had. Zes weken nadat Johan Willem Friso verongelukt was, werd zijn zoon en opvolger geboren, Willem Carel Hendrik Friso. Tot diens meerderjarigheid in 1731, stond hij onder voogdij van zijn moeder prinses Maria Louise van Hessen-Kassel.

In 1747 werd het grondgebied van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden wederom bedreigd door een oorlog. De Hollandse gewesten hadden op dat moment geen stadhouder en riepen de Friese stadhouder Willem Carel Hendrik Friso uit tot erfstadhouder van alle zeven gewesten. De prins legt de eed af als “kapitein- en admiraal-generaal der Unie” en vertrekt als Willem IV met zijn hofhouding naar Den Haag. Dit betekende het einde van de 163-jarige periode van Leeuwarden als hofstad van de Nassaus. Alleen de moeder van de laatste stadhouder, prinses Maria Louise van Hessen-Kassel, “Marijke Meu”, blijft in Leeuwarden wonen, tot haar dood in 1765.

Patriotten, Franse tijd, Koninkrijk Nederland

Patriotten 1780

Leeuwarden en Franeker waren de enige steden in Friesland die het recht genoten zelf de leden van de magistraat, het stadsbestuur, aan te stellen. In 1748 hief stadhouder Willem IV dit recht op. Voortaan werden de magistratsleden door de stadhouder in Den Haag benoemd. De Leeuwarder regentenelite verloor hierdoor veel invloed. Ook anderszins steunde de stadhouder de regenten niet genoeg daadkrachtig, waarop zij zich van hem afkeerden.

Vanaf 1760 kwam er in de hele Republiek steeds meer kritiek op het stadhouderlijk bewind, ook vanwege de heersende economische malaise. Zo ontstond de patriottenbeweging, die een eind wilde maken aan het stadhouderlijk bewind. De patriotten zetten tevens een burgermilitie op. De patriotsgezinden waren afkomstig uit zeer verscheiden bevolkingsgroepen: ontevreden burgers, intellectuelen, anti-orangisten, religieuze minderheden (katholieken en doopsgezinden). In 1786 eisten de patriotten in Leeuwarden invloed op het bestuur van de stad. In 1787 maakte de stadhouder met militair ingrijpen een eind aan de patriottenbeweging. Veel patriotten vluchtten naar het buitenland.

Franse tijd van 1795-1813

In 1795 kwam er toch een einde aan het stadhouderlijk bewind van de Oranjes, toen het Franse leger de Republiek der Verenigde Nederlanden binnentrok. Stadhouder Willem V vluchtte naar Engeland. Er werd een nieuw bestuursmodel ingesteld. De Nationale Vergadering, gekozen door het volk, ontwierp een grondwet. De Friese Statenvergadering werd ontbonden en het Leeuwarder stadsbestuur

DE WANDELING

De wandelroute voert niet alleen langs de monumenten waar de Nassaus leefden, de kerkdienst bijwoonden en begraven werden, zoals het Stadhouders Hof, de Waalse Kerk en de grafkelder in de Jacobijnerkerk. De route gaat ook langs de woonhuizen van de elite en de bestuurders, die bij het hof betrokken waren. En langs de onderkomens van het hofpersoneel en de ambachtslieden die in opdracht van de vorstelijke familie werkten.

De meeste sporen zijn tastbaar: monumentale gebouwen, gerestoreerde panden, of overblijfselen als een muur of een gevelsteen. Ook de gedenktekens die in de stad geplaatst zijn, vormen een tastbare verwijzing naar de geschiedenis van de Nassaus. Soms is er geen spoor meer te zien en kan slechts een plek aangewezen worden waar herinneringen liggen aan de tijd dat Leeuwarden hofstad was.

De geschiedenis van de beschreven objecten en de verhalen eromheen komen voornamelijk uit de archieven die bij het Historisch Centrum Leeuwarden bewaard worden. Hier is ook veel literatuur over de Friese Nassaus te vinden. De prenten en schilderijen zijn te zien in de beeldbank op de website van het HCL www.historischcentrumleeuwarden.nl

1 Groeneweg 1 gedenksteen op de zijgevel van het HCL

In de oostelijke zijmuur van het voormalige schoolgebouw waar nu het HCL zit, is in 1880 een gedenksteen aangebracht, gewijd aan stadhouder Willem Frederik van Nassau, die na het einde van de 80-jarige oorlog op de verdedigingswal de Prinsentuin liet aanleggen. Het is een Savonnière steen, ontworpen door de beeldhouwer W.B.G. Molkenboer. Het opschrift luidt: *“Ter Herinnering aan Willem Frederik Graaf van Nassau, stadhouder van Friesland, 1640-1664; die na het einde van den tachtigjarigen strijd, waarin vader en broeder voor 's lands vrijheid het leven lieten, dezen lusthof als een werk des vredes heeft angelegd.”*

FOTO VAN DIKKEN EN HULSINGA, 1993

Gedenksteen Groeneweg 1

2 Prinsentuin

Leeuwarden had voor de tijd van de Spaanse overheersing onder Karel V en diens zoon Filips II, al een eenvoudige stadsverdediging van vestingwallen en grachten om vijanden en landlopers buiten de stad te houden. Na de opstand in 1580 waren het de Spaanse troepen die de stad bedreigden en moesten de verdedigingswallen verbeterd worden. In het midden van de noordelijke wal kwam een fors bastion met teruggetrokken flanken tot stand: de Noorderdwinger. De werkzaamheden aan de fortificaties werden volgens de adviezen van graaf Willem Lodewijk van Nassau uitgevoerd. Hij was in 1584 als stadhouder van Friesland aangesteld, en als zodanig commandant van de Friese troepen. Willem Lodewijk was in de krijgskunde zeer onderlegd. Later

werden de bastions rondom Leeuwarden gemoderniseerd. De Noorderdwinger werd toen vervangen door twee nieuwe, de Wisses- en de Doeledwinger.

Nadat in 1648 de Vrede van Münster gesloten werd en de Tachtigjarige Oorlog ten einde was, verloren de verdedigingswallen van Leeuwarden hun functie. Op de Doeledwinger wilde stadhouder Willem Frederik toen een tuin aanleggen waar hij kon paardrijden en waar de stadhouderlijke familie zich kon verpozen: de Prinsentuin. De magistraat van Leeuwarden stond het grondgebied af aan de stadhouder en onder leiding van de hofarchitect werd deze plek nu omheind en beplant. Aan de westkant kwam een vleugel met een renbaan. Op het uiteinde van het bastion verrees een zomerhuis in de stijl van een adellijk buiten en in de hoek van de dwinger werd een tuinmanswoning gebouwd.

In 1652, toen Willem Frederik met Albertina Agnes van Oranje in het huwelijk trad, werd de Prinsentuin vergroot en meer als lusthof ingericht. De tuin achter het Stadhouders Hof was namelijk maar klein en bestond uit enkele formeel aangelegde perken. Willem Frederik liet tal van planten en bomen uit Frankrijk overbrengen. Op 5 juni 1653 bijvoorbeeld, kocht hij "12 kleine Oranieboomkens voor onze hoffhoudinge in Friesland".

In 1691 liet Hendrik Casimir II een orangerie bouwen, waar 's winters de bloemen en planten bewaard konden worden. Volgens een reisverslag uit 1710 was dit "...een schoon oranjehuis, het beste van de tuin. Het is tamelijk lang en heeft in het midden een grote mooie kamer, met goudleer behangen". Later werd de Prinsentuin flink uitgebreid, tot aan de Jacobijnerdwinger, waar wat grond overgebleven was. Daar kwam een moes- en keukentuin voor het grote gezin van Hendrik Casimir II, die in 1683 met Henriëtte Amalia van Anhalt-Dessau gehuwd was; zij hadden zeven dochters en een zoon. De tuinmans-woning werd dicht bij de groentetuin geplaatst.

De komst van de Engelse prinses Anna van Hannover, die in 1734 de gemalin werd van Willem Carel Hendrik Friso, was aanleiding om de Prinsentuin totaal anders in te richten. In opdracht van Willems moeder, Maria Louise van Hessen-Kassel, werd de tuin in de geometri-

sche stijl van de Franse tuinen aangelegd, met strakke perken en kort gesnoeide hagen. Volgens het modevoorschrift van de toonaangevende Franse tuinarchitect Le Nôtre.

De stadhoudelijke familie verhuisde van Leeuwarden naar Den Haag, toen Willem Carel Hendrik Friso in 1747 stadhouder van de Verenigde Nederlanden werd. De Prinsentuin lag er vervolgens een tijdlang verlaten bij, maar na de Franse tijd werd de tuin op uitdrukkelijk verzoek van koning Willem I opengesteld voor het publiek, te weten *“fatsoenlijke lieden”*. En in 1819 schenkt de koning, op verzoek van het stadsbestuur, de lushof aan Leeuwarden, met de wens dat de Prinsentuin tot wandelplaats voor de ingezetenen bestemd blijft.

In 1840 is de Prinsentuin heringericht door tuinarchitect Lucas Roodbaard. Hij gaf de tuin het karakter van een Engelse landschapstuin. In zijn compositie was de toen 150 jaar oude orangerie, op dat moment in gebruik als sociëteit van de vrijmetselaars, één van de uitgangspunten van zijn ontwerp. De orangerie is in 1885 afgebroken, op deze plek staat nu het gebouw van de havenmeester. Stadsarchitect Gerrit van der Wielen bouwde in 1842 een nieuw zomerhuis. Dit gebouw had aan weerszijden smalle vleugels met bovenop balkons. In 1954 werd het zomerhuis vergroot. In de westelijke vleugel kwam de theeschenkerij, sinds 1992 café-salon *“De Koperen Tuin”*, zo genoemd naar de roman van Simon Vestdijk. In de oostelijke vleugel is het Pier Pander Museum ondergebracht. Op de orkestschelp uit 1881 aan de andere kant van de vijver, prijkt het portret van een jonge prinses Wilhelmina.

3 Gebouwtje van de havenmeester, ter plekke van de orangerie

Het gebouw van de havenmeester is een servicekantoor ten behoeve van toeristen die met hun boot aanleggen in de Prinsentuin. Het staat op de plek van de orangerie uit 1691, afgebroken in 1885. Bij de bouw van het havenmeestergebouw is de fundering uitgegraven, waarbij overblijfselen van de oorspronkelijke fundamenteën en muren tevoorschijn kwamen. Deze zijn in het nieuwe ontwerp gehandhaafd.

AQUAREL DOOR E. J. EELKEMA, FOTOREPRODUCTIE VAN HARRY DIKKEN

Orangerie/sociëteit in de Prinsentuin, 1840

De orangerie mat 9,5 meter in het vierkant. Binnen was de vloer rondom met 32 cm. verhoogd, bedoeld om daarop potten met boompjes en subtropische planten neer te zetten. Ook was er een waterput aanwezig. Later deed de orangerie dienst als wijnhuis, waarvan de gemetselde schotten getuigen, bedoeld voor de stapeling van flessen. Na een grondige verbouwing in 1808 werd het gebouw gebruikt als sociëteit door de vrijmetselaars van de Loge De Friesche Trouw. Uit die tijd zijn scherven van flessen, jeneverkruidjes en pijpenkoppen gevonden.

In het tijdschrift *“Thot”* voor vrijmetselaars, verscheen in 1982 ter gelegenheid van het 200-jarig bestaan van de Loge De Friesche Trouw een verhaal over de banketten die de Broeders in de verbouwde orangerie hielden. Na zo’n banket slingerden zij bij wijze van spel lege maçonieke flessen, ook kruitvaten genoemd vanwege hun vorm, door de open ramen naar buiten in het destijds 40 meter verderop gelegen vijvertje aan de oostkant van de Prinsentuin. Die flessen zijn jaren later uit de vijver opgevist. In 1842 werd de Doeledwinger afgegraven en is de vijver verdwenen. Op een aquarel uit ongeveer 1840 van de kunstenaar Elke Jelles Eelkema is te zien hoe het gebouw van de sociëteit eruitzag.

4

Grote Kerkstraat 216 woonhuis Johann Hermann Knoop

Hier op de hoek van de Kleine Hoogstraat en de Grote Kerkstraat woonde rond 1750 de hovenier Johann Hermann Knoop. Knoop kwam uit Kassel en was in 1731 door Maria Louise van Hessen-Kassel in dienst genomen om de tuinen van haar buitenplaats Mariënburg in te richten. Ook liet zij Knoop de Prinsentuin in modieuze Franse stijl veranderen en verfraaien. Dit was ter gelegenheid van het huwelijk van zoon Willem Carel Hendrik Friso met Anna van Hannover, de Engelse koningsdochter.

Waarschijnlijk bewoonde Knoop eerst een van de huizen op het complex Mariënburg. Maar de hovenier werd in 1750 ontslagen, wegens drankmisbruik, naar het schijnt. Om in zijn levensonderhoud te voorzien, ging hij boeken schrijven over wiskunde en hovenierskunst. In *'De beknopte huishoudelijke hovenier'* in 1752 te Leeuwarden verschenen, schrijft Knoop:

"Want gelijkewijze fraje Bloem-perken en Parterres, schoone lommerrijke Allées, Laanen, Cingels, Heggen, Berceaux en Bosquets, konstrijke statuen, Vasen, Busten, aangename Fonteinen en soet druisende Cascaden, heerlijke op 't verlies van 't oog sig uitstreckende, Vergesigten, het Oog verlustigen en de Ziel verquikken, soo sijn het aan de andere kant de aangename Oostvrugten die onse Tafels vercierden, de Tong strelen, het Hert verquikken en teffens 't Oog vermaken."

Behalve zijn visie op het inrichten van tuinen, geeft Knoop ook specifieke bijzonderheden over de vorstelijke tuinen in Leeuwarden die onder zijn beheer stonden. In zijn boek *'Beschouwende en Werkdadige Hovenier-Konst'* dankt hij in de opdracht de regerend landgraaf van Hessen voor alle gunstbewijzen die zijn familie heeft mogen ondervinden, in het bijzonder zijn oude vader, de hortulanus van het Kasselse Huis.

Het grote huis Grote Kerkstraat 216, *"alwaer Cammingahorn in de gevel staat"*, werd rond 1750 door de eigenaar aan verschillende personen verhuurd. Waarschijnlijk bewoonde J.H. Knoop hier, na zijn ontslag, slechts een kamer.

Het pand maakte tussen 1960 en 1970 een roemruchte periode mee, toen er verschillende horecabedrijven gevestigd waren.

5

Grote Kerkstraat 222 Waalse Kerk

De Waalse kerk is in 1659 opgericht voor de Frans sprekende leden van de Hervormde Gemeente. Door de aanwezigheid van de stadhouders met hun hofhouding en het garnizoen was er een aanzienlijk aantal Franstaligen in Leeuwarden. En dat aantal groeide door de toestroom van gevluchte protestantse Walen. Hierdoor ontstond er behoefte aan een kerk waar in het Frans gepreekt werd. Op verzoek van Gedeputeerde Staten gaf de magistraat van Leeuwarden de kloosterkapel van het vroegere Sint Catharijneklooster in bruikleen aan de Waalse kerkgemeenschap. De kapel werd omgebouwd tot kerk. Het koor werd gedicht met een muur, waarvoor de kansel kwam te staan. Er kwamen gestoelten voor de stadhoudelijke familie, leden van Gedeputeerde Staten en de stadsmagistraat. In de voorgevel kwam een nieuwe ingangspartij in classisistische barokstijl. De eerste Franstalige kerkdienst werd op 29 mei 1659 gehouden. Ook de deftige burgers uit de stad maakten gebruik van de Waalse kerk om de preek in het Frans te horen. Tot 1888 is de Waalse Gemeente in stand gebleven. Er worden nog steeds diensten gehouden en de kerk is een geliefde trouwlocatie.

Het orgel dat zich in de kerk bevindt, was een geschenk van Anna van Hannover, de gemalin van stadhouder Willem Carel Hendrik Friso. Hun familiewapens zijn in het front te zien. Het orgel is gebouwd door orgelbouwer Johann Michael Schwartzburg, een leerling van Christiaan Muller, die het orgel in de Jacobijnerkerk gebouwd heeft. Schwartzburg versierde het orgel rijkelijk met engelen, krijgsattributen en een harpspelende David. In 1740 werd het orgel voor het eerst bespeeld.

Bij de restauratie in 1986 kreeg de kerk de okergele kleur die door Thomas Romein vaak toegepast werd.

Soldaten van de stadhouderlijke garde op de vuist op de Breedeplaats

In de nacht van 27 op 28 februari 1747 stuitte de ratelaar Johannes Beemt op de Breedeplaats op een gewonde soldaat van de stadhouderlijke garde. De soldaat had een klap met een sabel gehad, bij een vechtpartij tussen twee groepen Zwitserse huursoldaten. De ruzie was ontstaan in een huis aan de Groeneweg, waar de Zwitsers met z'n negenen waren ingekwartierd. Het gebeurde wel vaker dat de huursoldaten, die een onderdeel waren van de stadhouderlijke garde, in bloedige vechtpartijen verwickeld raakten. Deze keer belandden er drie vechtjassen in het hondegat onder het stadhuis. Een van hen, Gregorius Wies uit Zürich, bekende dat de drank hem tot gewelddadigheden had gedreven.

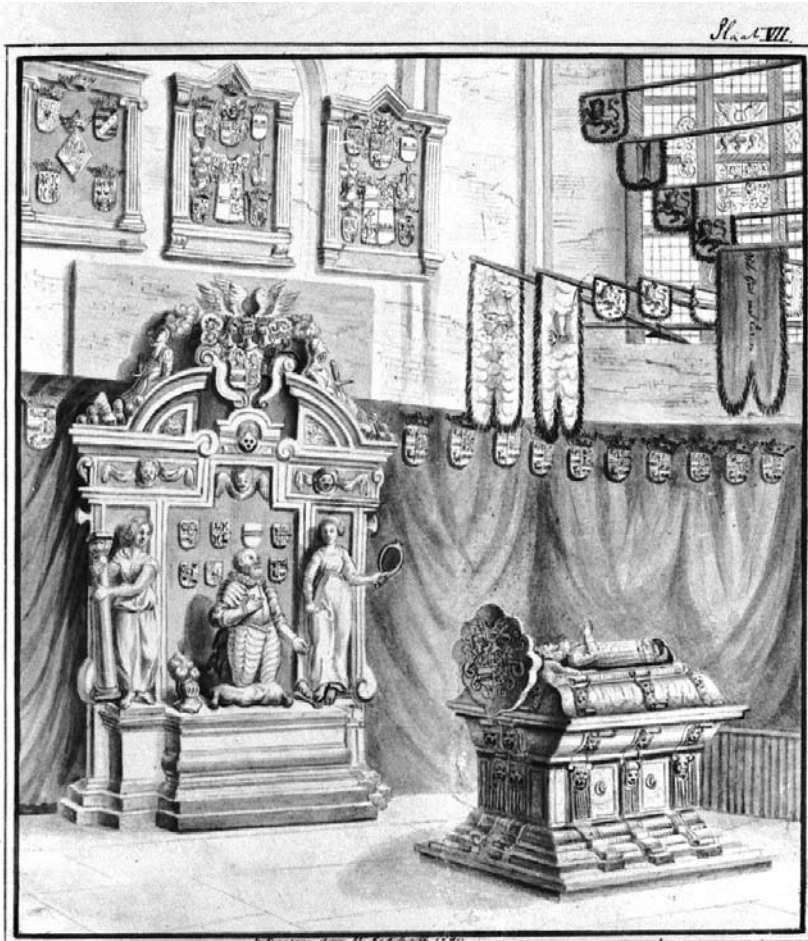
6

Jacobijnerkerkhof 95

Grote Kerk - Stadhouderlijke graven - Oranjepoortje

Rond het jaar 1245 stichtten de Dominicaner of Jacobijner monniken een klooster en een kerk in Leeuwarden. Het terrein, gelegen aan wat toen de rand van de stad was, was beschikbaar gesteld door de familie Cammingha. De kerk werd in de 15e eeuw vergroot met vier dwarskapellen en een sacristie. Na de reformatie in 1580 namen de Hervormden bezit van de kerk en werd het klooster afgebroken. In de huidige kosterij zitten nog resten van een oude kloostergang met kruisgewelven.

Het koor van de kerk werd in 1588 aan de eredienst onttrokken en ingericht als grafkelder van de stadhouderlijke familie. Vanaf 1663 hadden de leden van de familie Nassau via het "Oranjepoortje" in de zuidoostelijke gevel een eigen ingang naar de grafruimte en hun eigen gestoelte in de kerk. Het kerkorgel in barokstijl werd in 1724-1727 gebouwd door Christiaan Muller uit Amsterdam.

Graftombe voor Graaf Willem Lodewijk van Nassau, de eerste Stadhouders van Friesland, van 1644 tot 1672, en van zijn Gemalin Prinses Anna van Oranje, overleden in 1666, gestaan tot den 18ten Maart 1697 in de Grote of Jacobijner Kerk te Leeuwarden.

Graftombe in de Grote Kerk, tekening (uit 1845) door Jan Hendrik Matthijssen naar een gravure uit 1633

Alle Friese stadhouders, hun gemalinnen en enkele jong gestorven kinderen zijn in de grafkelder van de Jacobijnerkerk begraven. Behalve Henriëtte Amalia van Anhalt-Dessau; zij kreeg in 1726 te Dietz een graftombe.

Prinses Anna van Oranje-Nassau werd als eerste hier ter ruste gelegd. Zij stierf in 1588, slechts zeven maanden nadat zij met stadhouder Willem Lodewijk in het huwelijk was getreden. Haar gemaal kreeg toestemming om haar lichaam bij te zetten in het koor van de kerk. Op de grafkelder liet hij een tombe van zwart marmer plaatsen, met daarop een beeld van de prinses, in albast gehouwen. Wanneer Willem Lodewijk in 1620 overlijdt, wordt hij volgens zijn wens bij zijn echtgenote begraven. Tegen de muur van het koor kwam een grafmonument in albast voor de stadhouder, vervaardigd door Pieter Hendricksz. de Keyzer (de zoon van de ontwerper van het praalgraf van Willem van Oranje). Op de voorstelling is een geknielde Willem Lodewijk te zien, geflankeerd door de symbolische figuren van Standvastigheid en Voorzichtigheid, met een zuil, een slang en een spiegel als attributen. Toen de volgende stadhouder, Ernst Casimir, in 1632 sneuvelde bij het beleg van Roermond, werd zijn gebalsemde lichaam naar Leeuwarden vervoerd en in de grafkelder bijgezet. Later, bij een restauratie van de kerk, vond men de schedel van Ernst Casimir, met daarin het gaatje van de dodelijke schotwond.

In 1640 besloot de magistraat van Leeuwarden de grafkelder uit te breiden. In dit verhoogde gedeelte kwamen te liggen Willem Frederik (1640-1664), zijn vrouw Albertina Agnes en dochtertje Sophia Hedwig. Bij de dood van Hendrik Casimir II in 1696 bleek de grafruimte alweer te klein geworden. Zijn weduwe Henriëtte Amalia van Anhalt-Dessau gaf opdracht de kelder uit te breiden, maar die kon niet in gebruik genomen worden omdat er voortdurend water in stond. Daarom werd er een bovengrondse grafruimte gebouwd. Nadat het lichaam van Hendrik Casimir II meer dan een jaar bovengronds opgebaard had gestaan in het Stadhouders Hof, werd hij op 18 maart 1697 in de nieuwe grafruimte bijgezet. Deze was ingericht als een mausoleum, versierd met gedenktekens en familiewapens, en bedekt met een gewelf.

Johan Willem Friso, die 14 juli 1711 bij Moerdijk verdronk, kwam er pas op 25 februari 1712 te liggen.

Het laatste lid van de Friese stadhouderlijke familie dat bijgezet werd, was Maria Louise van Hessen-Kassel, overleden 9 april 1765, bijgezet op 13 juni.

In 1795 namen de Fransen de macht over in onze contreien en werden er voorlopige revolutionaire besturen ingesteld. De inrichting van de grafruimte is toen door een menigte radicale patriotten en meelopers totaal verwoest. Ook in de kerk zelf werden vernielingen aangericht. Alle zichtbare sporen van vorstelijke elementen werden uitgewist.

Pas in 1842, nadat Koning Willem II de Grote Kerk bezocht had, heeft men de grafkelder weer geopend. Die bleek vol water te staan. Nadat dit weggepompt was, kwamen de stoffelijke overschotten te voorschijn, waaronder dertien doodshoofden, en twee kisten (van Maria Louise en Hendrik Casimir). De kelder werd opgeknapt en er werden twee nieuwe “vorstelijke” doodskisten getimmerd. In de ene werden de overblijfselen van Maria Louise gelegd. In de andere kwamen de dertien doodshoofden en andere beenderen. De toegang tot de grafkelder werd met een luik afgedekt.

In 1948, ter gelegenheid van het 50-jarig regeringsjubileum van koningin Wilhelmina, werden het koor en de grafruimte gerestaureerd, naar een plan van architect ir. J.J.M. Vegter. De toegang tot de kelder kreeg, in hout, dezelfde vorm als de vroegere marmeren tombe van Anna van Oranje. Met twee bewaard gebleven wapenstenen erop. Er werden nieuwe wapenborden in het koor opgehangen. Op de noordelijke muur een afbeelding die herinnert aan het kapot geslagen monument voor Willem Lodewijk. Achter hem de wapens van zijn acht overgrootouders. Verschillende kunstenaars ontwierpen de gebrandschilderde ramen. De ramen van Cor Reisma, uit 1948, verbeelden de begrafenis van Willem Frederik (1664), Ernst Casimir die sneuvelt voor Roermond (1632) en de verdrinking van Johan Willem Friso bij Moerdijk (1711). Dick Osinga ontwierp in 1963 een vierde raam, in de zuidwand, dat betrekking heeft op herrijzend Nederland in 1945 onder het Huis van Oranje. In 1977, als onderdeel van de grootscheepse restauratie van de Grote Kerk in de jaren 1972-'78, werden er ramen toegevoegd die eer bewijzen aan Willem Lodewijk en Maria Louise, ontworpen door Jos de Ridder. Ook is het Oranjepoortje weer in oude glorie hersteld. Het speciale gestoelte van Hendrik Casimir II, de “koningskraak” met zijn karakteristieke vorm en verfijnd snijwerk, kreeg in 1977 zijn oude plaats terug.

7 Jacobijnerkerkhof, Julianaboom

Op de dag van de inhuldiging van koningin Juliana, 6 september 1948, werd de hele dag feest gevierd in Leeuwarden. Het begon 's morgens met het planten van een linde op het Jacobijnerkerkhof. Het publiek dromde samen rondom de kuil die reeds gegraven was. Pas nadat de herauten de inhuldiging officieel bekend gemaakt hadden op hun rondrit door de stad, mocht het Oranje Comité de boom planten. Tijdens het wachten speelde een muziekkorps. Toen de Julianaboom eenmaal stond, werd het Wilhelmus en het Friese volkslied, “Frysk Bloed”, gezongen. Hoogtepunten van de feestdag waren het levende schaakspel dat op de ijsbaan gespeeld werd en het gekostumeerde voetbal.

8 Bij de Put 15 woonhuis van Willem van Haren (Vrijmetselaarsloge)

Willem van Haren (1710-1768) kwam uit een familie van dichters en staatslieden die tot de Friese hofadel behoorde. In zijn jeugd was hij bevriend met Willem Carel Hendrik Friso, de latere stadhouder Willem IV. In 1737 huwde Van Haren met een hofdame van Anna van Hannover. Hij volgde zijn grootvader op als grietman van het Bildt. Door de Friese Staten werd hij in 1740 afgevaardigd naar Den Haag. Later werd hij ambassadeur in Brussel. Hij schreef politiek geëngageerde gedichten, waarin hij onder andere kritiek uitte op het koloniale bewind. Door zijn levenswandel raakte hij maatschappelijk uit de gratie en hij kreeg daarbij zodanige financiële problemen, dat hij geen uitweg meer zag en met vergif een eind aan zijn leven maakte. Willem van Haren moest op gemeenschapskosten worden begraven. Het geval was namelijk, dat Van Haren, nadat hij weduwnaar was geworden van de hofdame, met zijn huishoudster trouwde, bij wie hij al enkele kinderen verwekt had. Dit huwelijk werd in zijn kringen niet passend geacht. Bovendien had hij in Leeuwarden een voormalige minnares met kinderen, die hij volgens notariële akte verplicht was te onderhouden. Ook werd hij van fraude beschuldigd in zijn functie als ontvanger-generaal van Friesland. Tegelijkertijd speelde het schandaal van zijn broer, de

schrijver Onno Zwier van Haren, die van incest met zijn dochters be-
ticht werd.

Het huis Bij de Put 15 is rond 1560 gebouwd. Een voorzaat van de fa-
milie Van Haren had het naastliggende pand nummer 13 erbij gekocht
en een doorgang laten maken. Na het overlijden van Willem van Haren
werden beide huizen apart verkocht.

Het enige wat aan het oorspronkelijke uiterlijk van het huis is
veranderd, is de trapgevel, die in 1619 is vervangen door een tuitgevel.
Dit is te zien op de plattegrond uit 1603 van landmeter Johannes Sems,
die toen in Leeuwarden woonde en veel in opdracht van de stadhouder
werkte.

Een beroemde bewoner uit veel latere tijd is C.P. Burger, rond 1870
directeur van de pas opgerichte HBS te Leeuwarden. Zoon Hendrik
Burger, arts en hoogleraar, heeft in 1949 zijn herinneringen aan
Leeuwarden en het huis Bij de Put 15 gepubliceerd.

In 1927 is het huis voor 19.000 gulden verkocht aan de Vrijmetselaars-
loge De Friesche Trouw. Toen is het zeer ingrijpend verbouwd om
het geschikt te maken voor de bijeenkomsten van de vrijmetselaars.
Dit gebeurde onder leiding van de architecten Baart en Kramer, die
zelf ook lid van de loge waren. Het pand is nog steeds in gebruik als
vrijmetselaarsloge.

9 Eewal 76 woonhuis van Philippus Ernst Vegelin van Claerbergen

De eerste bewoner van dit pand was Pibo Gualteri, omstreeks 1580
te Franeker geboren, waar hij aan de universiteit landmeetkunde,
wiskunde, sterrenkunde en talen studeerde. In 1603 trouwde Gualteri
in Leeuwarden, waar hij klerk van de rentmeester-generaal van
Friesland werd. Een beschrijving en taxatie van de inboedel uit 1618
vermeldt een rijkdom aan schilderijen, waaronder twee portretten
van "Us Heit", een van Hendrik Casimir en een portret van Hendrik
IV, koning van Frankrijk.

Als secretaris en hofmeester in dienst van stadhouder Willem
Frederik van Nassau, woonde Philippus Ernst Vegelin van
Claerbergen (1613-1693) hier.

Ook in latere eeuwen heeft het huis steeds voorname bewoners
gekend: een notaris, een adellijke dame en van 1695 tot 1800 leden
van de familie Siccama, die advocaat of stadsbestuurder waren. In
1801 kwam het pand in bezit van de kleermaker Antoon van Assen,
die er zijn atelier en winkel had. Zoon Frans erfde het huis rond 1830,
daarna diens dochter Maria, gehuwd met notaris Jacob van Leeuwen.
Vervolgens werd hun zoon, die jurist was, in 1885 eigenaar. Deze liet
het huis grondig opknappen waardoor het de huidige, typisch laat-
19e-eeuwse sfeer heeft gekregen. Door de jaren heen werd het pand
diverse keren aan notarissen verhuurd en zo werd het langzamerhand
volledig voor die bestemming verbouwd. Nadat in 1978 notaris
Adema verhuisde, kon de huidige eigenaar Eewal 76 verwerven.
Het huis is inmiddels teruggebracht in de gebruiksfunctie van 1611:
beneden een bedrijf en boven een riante woning.

Hofschilder Wybrand de Geest

Ten tijde van de Friese stadhouders waren er tientallen
kunstschilders actief in Leeuwarden. Zij kregen vooral
opdrachten van de elite om portretten te schilderen. Wybrand de
Geest (1592- na 1660) had zijn atelier in de Minnemastraat aan
de zuidzijde, naast het hoekpand aan de Eewal, waar nu een open
plek in de gevelwand is. Hij was opgeleid door zijn vader Simon
Juckes en zijn oom Doede Juckes, later door Abraham Bloemaert.
Vanaf 1621 was hij werkzaam in Leeuwarden als portretschilder
van de Friese Nassaus en de adel. In het Fries Museum en het HCL
is werk van Wybrand de Geest aanwezig.

"Oranje Eewal", Eewal zuidzijde 48 - 68

Het zuidelijke deel van de Eewal tussen de Grote Hoogstraat en
de Minnemastraat heette Oranje Eewal, omdat hier leden van de
stadhouderlijke hofhouding woonden. De Eewal is altijd een straat
geweest waar de goeude burgerij woonde, zoals aan de huizen
nog wel te zien is. De schepen konden vanuit de Dokkumer Ee aan
de Eewal komen om daar hun lading te lossen. De gracht werd
gedempt in 1884. Onder de brede trottoirs liggen de kelders van de
huizen, die doorlopen tot aan de straat, waar vroeger de walmuren
stonden. Boven deze kelders kon geen wegdek voor zwaar verkeer
aangelegd worden.

Gezicht op de Eewal z.z., door Albert Martin, c. 1880

10 Eewal 66 woonhuis van Isaac Lamigue

Op de hoek met de Minnemastraat staat het huis waar vanaf 1717 predikant Isaac Lamigue van de Waalse gemeente woonde. Lamigue was de leermeester van Johan Willem Friso en schreef in 1715 een biografie over deze jong overleden stadhouder. De drukkosten werden betaald door diens schoonvader, landgraaf Karl van Hessen-Kassel. Het huis is kort geleden gerestaureerd en de muren zijn schoongemaakt, zodat de oude bakstenen waar het huis van gebouwd is, weer goed te zien zijn.

11 Eewal 52 woonhuis van kleermaker Georg Walcke (Eetcafé Spinoza)

Het huis is omstreeks 1620 nieuw gebouwd, mogelijk voor de kistenmaker Jan Reiners.

De voorgevel van Eewal 52 is geschilderd, waardoor niet goed is te zien dat hij geheel uit natuursteen is opgetrokken. Dat gebeurde in 1745 in opdracht van Georg Walcke, "kleermaker van Sijn Hoogheit den Heere Prince van Orange en Nassau". Walcke liet de bekwame hofarchitect Anthony Coulon een ontwerp voor de gevel maken. De beeldhouwer Jacob Sijdses Bruinsma, bekend van het snijwerk aan het orgel in de Jacobijnerkerk, leverde het natuursteenwerk en het rijke beeldhouwwerk in de geveltop en aan de voordeur. Hierin werd zelfs een gekroonde schaar aangebracht, om duidelijk te laten zien dat Walcke voor de prins werkte.

Rond 1782 werd het huis bewoond door de vermaarde geleerde professor Petrus Camper, hoogleraar in de wijsbegeerte, anatomie en chirurgie in Franeker, Amsterdam en Groningen en daarna voorzitter van de Raad van State. Hij woonde sinds 1773 weer in Friesland op Klein Lankum bij Franeker. In Leeuwarden huurde hij Eewal 52 als tweede woning. Na de verkoop van dit huis aan rentmeester G.J. Voorda moest Camper uitzien naar een nieuw onderkomen. Hij liet zijn oog vallen op het buurpand, nu Eewal 50. Aan een van de eigenaren, de bekende patriot Coert Lambertus van Beyma, schreef hij daartoe een brief, waarin de merkwaardigheden van het huis, dat tegenwoordig met nummer 52 verenigd is, worden opgesomd: *"Zedert dat ik huizen heb leeren kennen, en eene grootte veelheid daarvan in verscheidene gewesten van het Noorden van Europa gezien hebbe, is er geen geweest, welkers zamenstelling, sonderlinge bouworde en wonderlijke kelders en souterrains mij meerder hebben doen verbaasd zijn dan het huys op Ewal, beroemd wegens zijn uythangbord, thans met alle zijne kamers, kelders en trappen voor de helft toebehorend aan Uwe WelEdelheid! Het menschelijk lighaam heeft zoo veele holligheden niet als er in dat gebouw worden gevonden; ook zou'd ik lang ten eynde van mijn Latijn geweest zijn, wanneer de bouw van ons lighaam zoo ongeregeld en zoo duyster ineen gewrocht was. Ik ben zeker, dat alle de beroemde architecten, van Vitruvius af tot Nootenboom toe, moeite zouden hebben om er*

eene goede chorographische en scenographische tekening van te leveren". Ook rept hij van een vergulde gevelsteen in de gevel van Eewal 50 met daarin "De Orange Ewal" in steen gehouwen.

In de 19e eeuw verdween alle ornamentwerk van de gevel, die een strak aanzien kreeg met in zessen verdeelde vensters en een gootlijst met blokjesfries. Die verbouwing geschiedde mogelijk kort na 1845, toen het huis de weduwe W.A. Cannegieter-Mebius als bewoonster kreeg.

Een groot deel van de 17e eeuw werd het bewoond door leden van de familie Van Marssum en in de 18e eeuw onder andere door de families Poutsma, Tholen en Coulon. Tussen 1840 en 1843 werd de advocaat en notaris C. Wiersma eigenaar. Misschien is hij de opdrachtgever geweest voor de modernisering naar de huidige gedaante met de statige empire-gevel. Na een recente verbouwing en inrichting tot horeca-etablisement hebben de verenigde panden Eewal 50 en 52 elk weer een versiering met 17e-eeuwse gevelstenen gekregen. In de gevel van nummer 50 zijn boven de stoep de vensters van de kelder te zien. Deze kelder loopt, zoals ook die van andere huizen in de omgeving, door tot onder de straat.

12 Gouverneursplein 36 woning van de Gouverneur des Konings (Restaurant Sems)

In 1827 kocht de provincie dit pand om dienst te doen als woning van de Gouverneur des Konings. De eerste die er gebruik van maakte was J.A. baron van Zuylen van Nyevelt. Na hem kwamen baron van Sytzama en baron van Panhuys. Na 1881 zetelde het kadaster er een tijdlang.

Over de bouwgeschiedenis van dit huis is weinig bekend. Op de stadsplattegrond van Johannes Sems uit 1603 is op deze plek een vergelijkbaar pand getekend en ook een prent van omstreeks 1788 laat een huis zien dat sterk lijkt op het pand van nu. (Sems zelf, die contact had met de stadhouder, woonde trouwens om de hoek in de Sint Jacobsstraat).

Bekend is, dat in 1743 Menno van Coehoorn van Scheltinga, grietman van Schoterland en kleinzoon van de beroemde vestingbouwer Menno van Coehoorn, eigenaar werd van een pand op deze plek, voor 13.500 carolus guldens. In 1799 raakte het huis in bezit van de aanverwante familie Van Haersma. Onder andere de oud-grietman van Smalingerland en vurig oranje-aanhanger Hector Livius van Haersma woonde er enkele jaren.

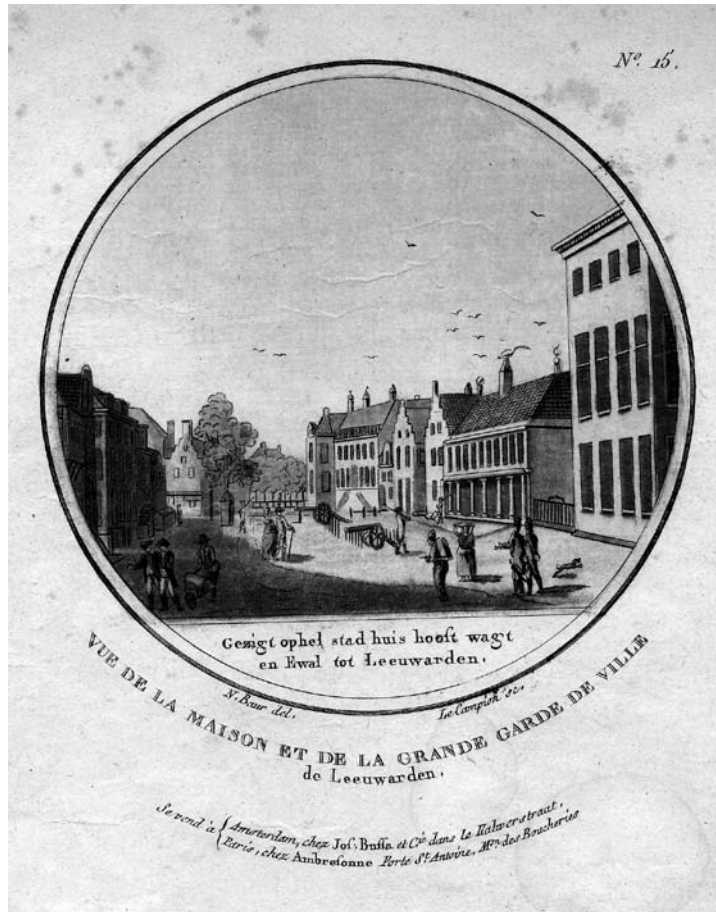
13 Hofplein 38 / hoek Sint Jacobsstraat Hoofdwacht

Tegenover het Stadhouders Hof stond het gebouw van de Hoofdwacht. Dit wachtgebouw was het onderkomen van de vorstelijke garde en de garnizoenswacht. Hun belangrijkste taak was de bescherming van het Hof.

Van de oorspronkelijke Hoofdwacht uit 1688 is niet veel over. Op een prent uit 1754 is te zien dat het gebouw aan de voorzijde acht pilaren had. In de gevel bevond zich een steen met het wapen van Friesland. Het rijk verkocht de wacht in 1844 aan de gemeente, onder voorwaarde dat het gebouw als militaire Hoofdwacht in gebruik kon blijven. Stadsarchitect Thomas Romein, nog maar net in dienst bij de gemeente Leeuwarden, vernieuwde in dat jaar het hele gebouw in zijn kenmerkende stijl. In het uitspringende middengedeelte lijken de diepe ramen door pijlers ondersteund. De ramen op de verdieping kregen een neo-classicistische omlijsting.

De nieuwbouw bood ruimte aan een wachtlokaal voor de soldaten, drie lokalen voor de gemeentepolitie, een officierskamer en een cachot. Op de verdieping lag de zittingszaal van het kantongerecht. De vier oude kanonnen die voor het gebouw stonden opgesteld, werden in 1852 verkocht. De woning van de commissaris van politie in de Sint Jacobsstraat werd verbonden met de Hoofdwacht. De zolder van het gebouw werd in 1895 verhuurd aan een Amsterdamse firma die er de eerste Leeuwarder telefooncentrale vestigde.

In 1935 was de Hoofdwacht voor het groeiende politieapparaat te klein geworden en werd het politiebureau gehuisvest in het monumentale pand Nieuwestad 49. De Hoofdwacht werd bij het Stadhuis gevoegd.

Gezicht op de Hoofdwacht e.o., 1788

14

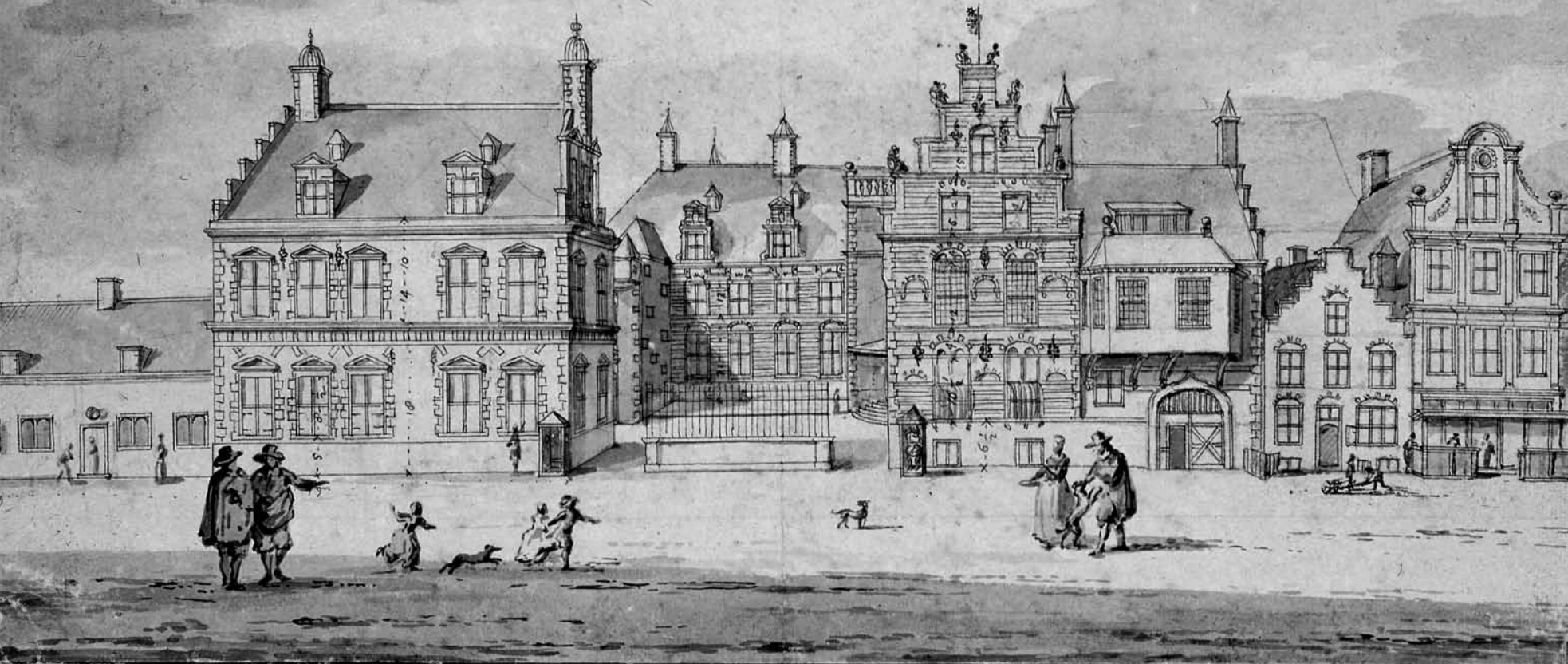
Hofplein 29 Stadhoudelijk Hof (Hotel Restaurant Het Stadhoudelijk Hof)

De eerste drie jaar van zijn stadhouderschap, vanaf 1584, woonde Willem Lodewijk van Nassau tijdelijk op de Weaze en in de Grote Kerkstraat. Maar in 1587 kreeg hij een meer passende huisvesting

aan het Hofplein. Gedeputeerde Staten van Friesland kochten daar voor 12.000 gulden de patriciërswooning van de vermogende Boudwijn van Loo, raadsheer van het Hof van Friesland, rentmeester-generaal van de Spaanse koning in Friesland en grietman van Het Bildt. Van Loo had het oorspronkelijke huis op deze plek in 1564 “met vorstelijke weelde” laten verbouwen. In 1603 werd het naastliggende Dekemahuis (richting Weerd) voor 8.895 gulden erbij getrokken en zo ontstond het voorplein bij het Stadhoudelijk Hof. Op oude prenten zijn nog de renaissance trapgevels uit die tijd te zien, met sierbogen en gebeeldhouwde leeuwen en wapens.

Elke volgende stadhouder liet het Hof voor veel geld verbouwen en verfraaien. In het midden van de 17e eeuw telde het gebouw 37 vertrekken, die blijkbaar rijk versierd waren, want al in 1633 werd melding gemaakt van de aanwezigheid van maar liefst 288 schilderijen. In 1661 werd het “met excessieve kosten” verbeterd en verfraaid. De stadhouder kreeg 10.000 gulden per jaar voor het onderhoud. Hofarchitect Daniël Marot herschiep in 1709 het middenstuk in barokke Lodewijk XIV-stijl. Uit die tijd resteren de hoge trappenhallen en de Nassauzaal met authentieke betimmering. In 1734 verrees in de tuin een vleugel met balzaal, hofkapel, apotheek en badkamer; dit alles ten behoeve van prinses Anna van Hannover, dochter van de Engelse koning George II, met wie Willem Carel Hendrik Friso in het huwelijk trad. De bruid was gewend aan het rijke Engelse hofleven en het Hof werd aan haar wensen aangepast. De Friese stadhouders woonden tot 1747 in dit paleis. Daarna, toen Willem Carel Hendrik Friso met zijn hele hofhouding van 120 personen was vertrokken naar Den Haag om stadhouder van alle Nederlandse gewesten te worden, werd het Hof nog slechts gebruikt als logeeraadres voor de stadhouderlijke, later de koninklijke familie. In de Franse tijd (1795-1814), hebben er soldaten in het Hof ge bivakkeerd en zaten in de kelders wel 150 gevangenen. Ook bood het gebouw onderdak aan het Stadsweeshuis, een hospitaal en de Latijnse school. Veel van de inventaris is toen vernield of openbaar verkocht, maar de Nassau-portretten, geschilderd door Louis Volders, konden worden gered door ze te laten “onderduiken”.

In 1804 kwam het paleis in particuliere handen. Na de aftocht van de Fransen in 1814 kocht Willem I het gebouw terug. De laatste ingrijpende verbouwing was in 1881. Naar een ontwerp van architect

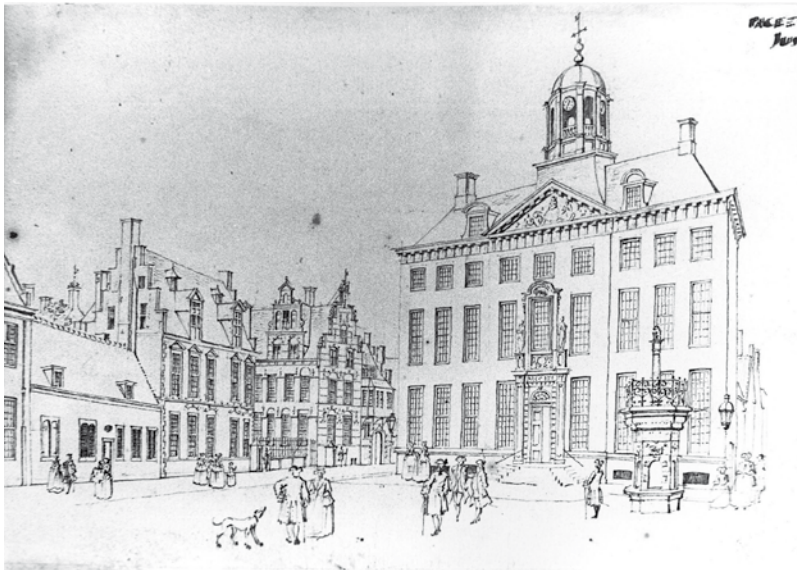
Stadhoudershof, c. 1688

Stoet werden de hoge daken afgeknot, de muren bepleisterd en kwam er een nieuwe ingang met een balkon erboven. Lange tijd diende het Hof vervolgens als ambtswoning van de Commissaris des Konings c.q. der Koningin. In 1970 verloor het deze functie en stond het pand leeg. Voor het Rijk, belast met beheer en onderhoud, werd het in slechte onderhoudsstaat verkerende paleis nu te duur. Omdat de gemeentesecretarie in die tijd met ruimtegebrek kampte, besloot de gemeente Leeuwarden tot overname. Burgemeester Brandsma voerde de onderhandelingen met koningin Juliana. De originele historische elementen van het gebouw, waaronder

de paleisachtige trap, moesten behouden blijven. In 1971 kwam de koop tot stand voor 285.000 gulden. Spoedig daarna werd er een trouwzaal ingericht. De bovenverdieping werd ingericht als kantoorruimte voor gemeenteambtenaren en in 1973 kregen ook de wethouders hun werkkamer in het Hof. Tegenwoordig is het Hof een hotel. De waardevolle cultuur-historische elementen zijn bij de inrichting zoveel mogelijk geïntegreerd. Aan de achterkant ligt een tuin, waarin nog twee 18e-eeuwse tuinvazen herinneren aan de tijd van de stadhouders. In 1881 is de tuin opnieuw ingericht door de beroemde tuinarchitect Gerrit Vlakamp.

Rumoer op het Hofplein

Op een zaterdag in april 1736 veroorzaakte een beschonken man op het Hofplein een schandaal. Gerrijt Jilderts uit Wanswerd bezocht vaak de kroegen in Leeuwarden, waarna hij met dronkenmansgedrag overlast bezorgde op straat en vrouwen lastigviel. Die zaterdag was het weer zover en begon hij op het plein voor het Stadhouderslijk Hof kabaal te schoppen. Hij riep dingen in de trant van "Lief Prinske, lief Prinske, kom hier mijn liets mantsje, mijn best Prinske", waarbij hij rare bewegingen maakte. Er ontstond een opstootje. De wachtlopende militairen probeerden de man eerst met stokslagen te verjagen, maar hij liet zich niet afschrikken. Daarop kwamen de stadswachten in actie, zij wierpen hem in het hondegat onder het stadhuis. Daar zal hij zijn roes uitgeslapen hebben. Later toen hij verhoord werd, kon hij zich niets van het voorval herinneren. Ook kon hij niet uitleggen wat hij met zijn geroep om het "lieve Prinsje" bedoeld had. Hij werd veroordeeld tot zes dagen op water en brood in het hondegat.

Stadhuis en Stadhouderslijk Hof, door Cornelis Pronk, c. 1750

FOTOREPRODUCTIE VAN TEKENING IN HET FRIES MUSEUM

15 Hofplein standbeeld Willem Lodewijk, "Us Heit"

"Us Heit" (onze vader) is de bijnaam van graaf Willem Lodewijk van Nassau (1560-1620), die stadhouder was van 1584 tot aan zijn dood. Het standbeeld van Willem Lodewijk is gemaakt door de kunstenaar Bart van Hove, de sokkel door W.B.G. Molkenboer. De VVV nam het initiatief om dit beeld op te richten. De gestalte van Willem Lodewijk is enigszins geflatteerd; in werkelijkheid had hij een bochel en een gedrongen gestalte. Het beeld werd op 17 september 1906 onthuld door koningin Wilhelmina.

In de Leeuwarder Courant verscheen het volgende verslag van deze gebeurtenis.

"Een onafzienbare mensenmenigte had inmiddels alle toegangswegen tot het plein bezet. Een enorm gejuich steeg op toen de hoge gasten uit het paleis kwamen en naar hun ereplaats schreden. Koningin Wilhelmina sprak over de belangrijke rol die de Friese stadhouder in het verleden heeft gespeeld en ze besloot haar woorden met het doorknippen van de draad. Men aanschouwde een grote bronzen figuur, krachtig en uitdrukkingsvol, de dappere vorst waardig, die zo goed het zwaard wist te hanteren en toch een werker aan de vrede was."

Onthulling standbeeld van Willem Lodewijk door koningin Wilhelmina, 1906

16 Raadhuisplein 36 stadhuis

De driejarige prins van Oranje-Nassau Willem Carel Hendrik Friso legde in 1715 de eerste steen van het stadhuis, dat door stadstimmerman Claes Bockes Balck gebouwd werd. Het stadhuis is gebouwd op de keldergewelven van de Auckamastins. Het is een monument in classicistische barokstijl. De beelden boven de ingang zijn van Gerbrand van der Haven; zij stellen de personificaties voor van de vrede en de gerechtigheid. Op het leidendak staat een klokkenkoepel met een carillon, door klokkengieter Claude Fremy gemaakt in 1678. Dit carillon hing eerst in de Nieuwe Toren in de Grote Hoogstraat, die in 1884 afgebroken is. De voorgevel kreeg in 1816 ramen in empirestijl.

Binnen leidt een monumentale trap met gesneden balustrade naar boven. Hier ligt nog de oorspronkelijke burgemeesterskamer, waar gobelins de wanden bedekken en daarnaast een kamer met een behangselschildering, voorstellende "Mozes omringd door de 70 oudsten".

Tegen de achtergevel van het stadhuis bouwde Jan Noteboom in 1760 een nieuwe raadszaal. Deze kreeg een pronkgevel in rococostijl, bekroond met het stadswapen. Het symmetrische interieur van de raadszaal is door verschillende Leeuwarder ambachtslieden en kunstenaars verfraaid. Ook hangen hier portretten van de staatshoofden vanaf 1815. Het stadhuis is in 2005 geheel gerestaureerd.

17 Raadhuisplein Wilhelminaboom met hekwerk

Deze lindeboom is geplant door de "Friesche Tuinbouw-Vereeniging" ter gelegenheid van de troonsbestijging van koningin Wilhelmina op 31 augustus 1898. Het monumentale hek is een cadeau van de vereniging "Voor Vaderland en Oranje". Het hek is ontworpen door architect H.H. Kramer, waarbij hij hulp kreeg van de heraldicus Tiete van der Laars. Het smeedwerk is uitgevoerd door de firma Kroes.

De versieringen bestaan uit een rijkszwaard, een scepter en hellebaarden. De poort is omgeven door een vlechtwerk van oranje twijgen met bloemen, vruchten en bladeren, waarin een gekroonde W is verwerkt. Het hekwerk is bekroond met de rijksappel. Het leeuwenmasker is eigenlijk een fontein.

18 Auckamastraatje 2 / hoek Raadhuisplein Oranje Bierhuis

Hoewel de naam anders doet vermoeden, bestond het Oranje Bierhuis nog niet in de Nassau-tijd. Een groot deel van het pand dateert uit de 17e eeuw, maar een café werd het pas echt in 1857 toen "winkelier en koffiehuishouder" Bouwe Kuipers er met zijn gezin kwam wonen. Het etablissement bestond toen nog uit twee panden. De latere uitbater kastelein Blok (1878-1900) staat als "bierhuishouder" vermeld. Hij liet de panden samenvoegen onder een schilddak. Een bekende uitbater was Ype Schaaf, de grootvader van de latere journalist en predikant met dezelfde naam. Het Oranje Bierhuis is het oudste nog bestaande café van Leeuwarden. Het interieur is de laatste honderd jaar nauwelijks veranderd.

19 Weerd 18 huis van Schelte van Scheltinga (Eetcafé De Kleine Wereld)

Dit huis is omstreeks 1722 gebouwd in opdracht van Schelte van Scheltinga, gouverneur van prins Johan Willem Friso en burgemeester van Bolsward. Het pand ernaast, nummer 16, was tot stal verbouwd. De familie Van Scheltinga gebruikte het huis alleen als pied-à-terre gedurende de jaarlijkse vergaderingen van de Friese Staten. De rest van het jaar woonde de familie op Heemstrastate te Oenkerk en in Bolsward. Na Scheltinga's dood in 1733 verhuurden zijn nazaten het huis aan verschillende lieden van stand, zoals grietmannen en een kamerheer des konings. Een achterkleinzoon, jonkheer Cornelis Scheltinga van Heemstra verkocht het tenslotte in 1803.

In 1823 stond in de Leeuwarder Courant een aankondiging van de veiling van dit huis: 'Eene hechte en modern betimmerde heeren huizinge'. Waarschijnlijk heeft bouwmeester Gerrit van der Wielen het pand gemoderniseerd en elementen als de deurpartij en de erker aangebracht.

Een strohoedenfabrikant, Gerard de Chateau, kocht het pand in 1870 voor een bedrag van 18.309 gulden. De fabriek was ondergebracht in enkele panden in de Glippe of Moutmakersgang, die op de Weerd uitkwam. Het huis richtte De Chateau in als onderkomen voor zijn arbeiders. De stal werd aangekocht door kapper Folkert Jan van Dijk, die er een woonhuis van maakte.

In 1892 kreeg het gebouw weer een totaal andere bestemming, toen Jacob Poutsma (1861-1908), telg uit een bekend Fries onderwijzersgeslacht, er zijn onderwijsinstituut vestigde. De school had ongeveer honderd leerlingen, van wie er twintig in de kost waren in het pand aan de Weerd. Instituut Poutsma genoot grote bekendheid en heeft veel prominente Friezen opgeleid.

Van 1920 tot 1939 diende het huis als magazijn. Daarna nam de Vereniging van Vrijzinnig Hervormden in Leeuwarden het gebouw in gebruik, na een grondige renovatie. De bijbelspreuk in het trappenhuis dateert uit die periode. In de oorlog heeft het Old Burger Weeshuis tijdelijk onderdak gevonden in dit pand. In 1983 kreeg het een horecabestemming.

Dit huis is ook vereeuwigd in een historische roman, "Een vergeten proces", geschreven door Louise Engelberts in 1925. De personages in het verhaal zijn bewoners van het huis in de 18e eeuw.

20 Bagijnestraat 59 Westerkerk (Poppodium Romein)

De Westerkerk biedt sinds 1992 onderdak aan een theater, genoemd naar de stadsarchitect Thomas Romein, die de Westerkerk in 1845 ingrijpend verbouwde. Het gebouw had al eens eerder een theaterfunctie. Dat was rond 1615, toen de rederijderskamer van Jan Janz. Starter hier optrad. Ook zat er ooit een tuchthuis in en een brouwerij. Het gebouw stond sinds de reformatie van 1580 namelijk leeg. Voor die tijd was het de kloosterkapel van de Grauwe Bagijnen.

Na de hervorming kwamen de kloostergebouwen in handen van het stadsbestuur. De Hervormde Gemeente richtte de kerk in 1637 opnieuw in, zodat 'daerinne voortaan bequamelijcken gepredickt sal conen worden'. In 1681 werd een tweede schip aan de noordkant gebouwd. Dit werd bekostigd met de verkoop van graven in de kerk, vooral aan vooraanstaande burgers van Leeuwarden. Er werden speciale gestoelten aangebracht voor leden van het stadsbestuur, Gedeputeerde Staten en het Hof van Friesland. Ook voor Henriëtte Amalia, de echtgenote van Hendrik Casimir II, werd er in 1694 een eigen gestoelte geplaatst. Voor de stadhouderlijke familie was de Westerkerk vanuit het Hof gemakkelijk te bereiken via de achtertuin. Bij de verbouwing van de kerk in 1845 is het oude meubilair opgeruimd, met uitzondering van het fraaie snijwerk van het stadhouderlijk gestoelte, dat in het nieuwe interieur verwerkt is. De grafzerken die in de kerk lagen, zijn bij de verbouwing tot theater in 1992 overgebracht naar een kunstmatige heuvel in het Leeuwarder bos.

21 Grote Kerkstraat 39 woonhuis van Nicolaas Arnoldi (bestuurshuis Sint Anthony Gasthuis)

Nicolaas Arnoldi (1696-1777) was burgemeester van Leeuwarden en na het vertrek van de stadhouder in 1747 tevens zaakwaarnemer van de Friese Nassaus. In die hoedanigheid onderhield hij een intensieve correspondentie met Willem IV, gemalin Anna van Hannover en later ook met hun dochter prinses Carolina. Hij schreef over algemene zaken, maar ook over politieke kwesties. Het patriotisme kwam op in die tijd en Arnoldi, als overtuigd orangist, probeerde zijn invloed aan te wenden om de Nassaus aan de macht te houden.

De grootvader van Nicolaas Arnoldi kwam oorspronkelijk uit Polen. Hij bezocht als theologiestudent de universiteit in Franeker en werd daar later hoogleraar. Nicolaas Arnoldi studeerde rechten en werd in 1716 advocaat bij het Hof van Friesland. Hij was achtereenvolgens particulier secretaris van prinses Maria Louise van Hessen-Kassel, van haar zoon stadhouder Willem Carel Hendrik Friso en van diens weduwe prinses Anna van Hannover.

Nicolaas Arnoldi, gehuwd met Barbara Knock, had in 1738 het huis van zijn schoonmoeder in de Grote Kerkstraat geërfd. Dit was het westelijke deel van het tegenwoordige pand, toen nog grenzend aan "het Gasthuispijpke". Toen in 1751 de buurman ten oosten zijn huis wilde verkopen, maakte Arnoldi als naastligger gebruik van het recht van eerste koop en liet van de beide panden een dubbel herenhuis maken, met een fraaie deurpartij in het midden.

Het Sint Anthony Gasthuis heeft het huis in 1857 gekocht van de gezusters Van der Haer, wier moeder een achterkleindochter was van Nicolaas Arnoldi. Er hoorde een koetshuis bij, een tuimanswoning en een grote tuin, die doorliep tot aan de woningen aan de Groeneweg. De eerste twintig jaar woonde de rentmeester in het huis, daarna werd het verbouwd, om dienst te doen als bestuurshuis van het Sint Anthony Gasthuis. Het westelijke deel werd afgebroken en identiek aan het oostelijke deel opnieuw opgebouwd, zodat een symetrisch geheel ontstond. Het omlijste deurkozijn bleef daarbij behouden.

Grote Kerkstraat met links op de voorgrond het woonhuis van Nicolaas Arnoldi, getegtableau naar een gravure uit 1790

22 Grote Kerkstraat 36-112 De Hofwijck

In de 16e eeuw bouwde de edelman Wilco van Holdinga op deze plek een stins. Hiervan zijn alleen nog de stinskelders bewaard gebleven. Op de gevelsteen boven de ingang van het huidige gebouw is te zien hoe het Holdingahuis eruit gezien heeft. De Sint Anthonystraat was in die tijd nog een stadsgracht. In de 17e eeuw woonde de Friese veldheer Frans Willem baron van Aylva hier. Deze overleed in 1693, waarna de Friesche Landschapsmunt een tijd in het gebouw gezeten heeft. In 1756 kocht de Diakonie van de Hervormde Gemeente het gebouw om er een arnhuis in te richten. Dit gebeurde met financiële steun van prinses Maria Louise van Hessen-Kassel. Op haar verzoek werd de eerste steen gelegd door haar kamerheer baron van Hambroek.

In 1873 werd de bouwvallige stins, op de kelders na, gesloopt en vervangen door een nieuw diakoniehuis. Dit heeft niet lang bestaan, want in 1931 is het huidige gebouw de Hofwijck neergezet, ontworpen door de Leeuwarder architect Johannes Boonstra. De Hofwijck bleef tot 1987 in gebruik als verpleeg- en verzorgings-tehuis, waarna deze instelling verhuisde naar nieuwbouw aan de Dirk Zeperweg. In de Hofwijck kwamen toen woonappartementen.

23 Doelestraat 8 woonhuis hofarchitect Anthony Coulon (Fryske Akademy)

Anthony Coulon (1682-1753) was de hofarchitect van Maria Louise van Hessen Kassel. Hij bouwde voor haar in 1731 het stadspaleis Het Princessehof in de Grote Kerkstraat. Coulon introduceerde de Louis XIV-stijl in Friesland; hij was een leerling van een andere bekende hofarchitect, Daniël Marot.

Het weelderige pand in de Doelestraat bouwde Coulon in 1713 voor zichzelf en zijn gezin. Hun portretten hangen nog steeds in de stijkamer. Hier is ook een fraai beschilderd plafond bewaard gebleven. En de oorspronkelijke schouw, rijk versierd, met een

spiegel en schilderstuk erboven. Zeer bijzonder is de stucversiering in de gang, Aurora voorstellende. De entreepartij en de vensters zijn in de 19e eeuw aangepast in empirestijl. De grafzerk van Coulon, die ooit op zijn graf in de Westerkerk lag, is tegen de tuingevel geplaatst.

In 1938 werd notaris Nanne Ottema eigenaar van het Coulonhuis. Hij verrijkte het interieur met diverse stukken van elders, waaronder een antiek beschilderd behang in Lodewijk XV-stijl. Ottema gaf het pand in gebruik aan de net opgerichte Fryske Akademy, die het in 1958 in eigendom kreeg. In dat jaar kon ook het nieuwe hoekpand bij de Akademy gevoegd worden, na een geldinzamelingsactie van de Friese gemeenten. Als blijk van dank zijn de gemeentewapens op de hoek van de gevel aangebracht.

In de 17e eeuw woonde de bekende landschapsschilder Jacobus Sybrandi Mancadan in het hoekhuis. In de panden naast het hoofdgebouw was in de eerste helft van de 20e eeuw de levertraanfabriek Draisma van Valkenburg gevestigd.

24 Grote Kerkstraat 20 woonhuis van Thomas van den Bergh

In dit monumentale pand hebben altijd voorname lieden gewoond. Eind 16e eeuw was het in bezit van Buyck van Cammingha, die ook nummer 18 ernaast bezat. In 1625 kwam het huis in handen van Thomas van den Bergh, vaandrig in de garde van stadhouder Ernst Casimir. Daarna zijn er nog veel verschillende bewoners, ook huurders, geweest: burgemeesters, gedeputeerden, een grietman, een rector van de Latijnse school, een stadspensionaris, een ontvanger-generaal van Friesland. In 1745 betrok de familie Voorda dit huis, een familie van advocaten en professoren, die in de patriottentijd van zich deed spreken.

25 Grote Kerkstraat 18 woonhuis van Prins Ludwig van Waldeck (Expo Atelier Jerre Hakse)

Prins Ludwig van Waldeck was een Duitse huurling, die in 1787 door de stadhouder aangesteld was als commandant van de Friese troepen, in verband met de revolutionaire woelingen. Van 1789 tot 1793, het jaar waarin hij sneuvelde tegen de Fransen, huurde hij dit voorname herenhuis in de Grote Kerkstraat. Bij zijn dood werd hij door de erfprins van Oranje *'een bekwaam en door zijne uitstekende dapperheid en werkzaamheid verdienstvollen officier' genoemd. En verder 'dat hem geen andere fout te last gelegd kon worden, als zijn al te groote drift en moed, welke ook de onmiddellijke oorzaak van zijn dood geweest zijn. Zijn overige beminnelijke hoedanigheden, waardoor hij zich de achting den liefde van een yder had weten te verkrijgen, doen hem met recht algemeen betreuren.'*

De prins van Waldeck liet aanzienlijke schulden na, maar ook een grote boekenverzameling. Toen een jaar na zijn dood boelgoed werd gehouden, maakte de Leeuwarder boekverkoper A. Siccama in een advertentie in de Leeuwarder Courant bekend, dat er boeken ontbraken uit de nagelaten bibliotheek van de prins van Waldeck. Mensen die de geleende boeken onder hun berusting hadden, werden verzocht deze in te leveren.

Het huis is van oorsprong een patriciërswooning uit 1683. Het vertoont de stijkenmerken van verschillende bouwfasen: de late 17e eeuw, Lodewijk XV-stijl, Lodewijk XVI en empire. Ooit is in het pand een bouwoffer gevonden in de vorm van een 16e eeuwse aardewerken pot. Tot het einde van de 17e eeuw stond hier een ongeveer half zo breed en diep huis met een grote tuin aan de westkant, die van de straat was afgescheiden door een muur met een poort. In 1683 - het jaartal op de poort - lieten de toenmalige eigenaren Tjalling Homme van Camstra en echtgenote Foockel van Burmania de tuinmuur slopen en het huis aan de straat uitbreiden. De nieuwe vleugel kreeg een met familiewapens gesierde doorgang, die ruim genoeg was om koetsen door te laten.

In de 20e eeuw was Drukkerij Jongbloed hier lange tijd gevestigd. Sinds 1998 woont en werkt beeldend kunstenaar Jerre Hakse in dit monument.

26 Grote Kerkstraat 15-17 stadhouderlijke rijschool en stallen

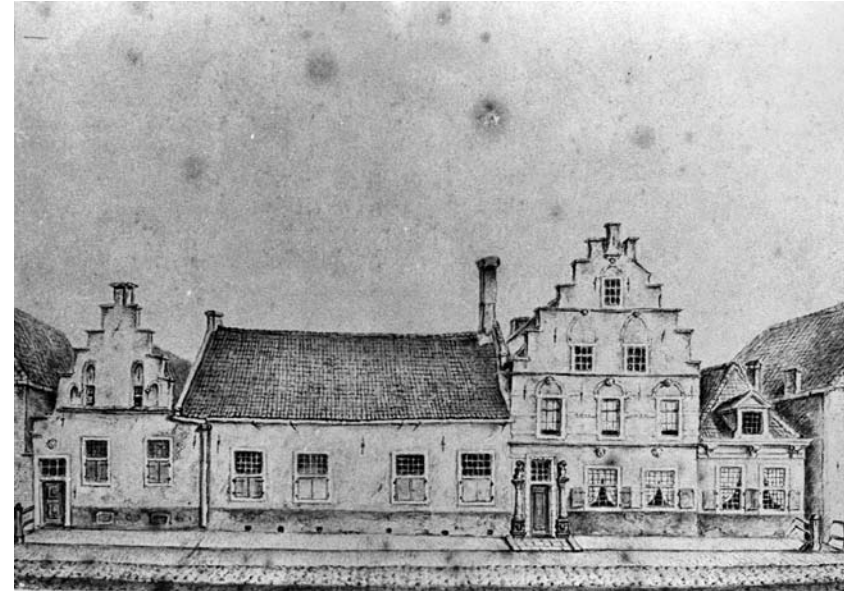
De leden van de stadhouderlijke familie verplaatsten zich voornamelijk met koetsen en paarden. Voor elke gelegenheid hadden zij een speciale koets: een vergulde koets, een rouwkoets, een doopkoets, een dokterskoetsje en een reiskoets met bagagekoetsen. De koetsen en de tientallen paarden waren ondergebracht in het koetshuis en de stallen.

Willem Lodewijk beschikte rond 1600 over een toernooiveld, dat gelegen was op het gebied tussen de Grote Kerkstraat en de Prinsentuin. In 1607 liet hij er een wagenhuis naast bouwen. Onder Hendrik Casimir II zijn rond 1680 de stadhouderlijke stallen vergroot en uitgebreid met een manege. Toen de laatste stadhouder in 1747 uit Leeuwarden vertrokken was, bleven de stallen en de manege in gebruik bij prinses Maria Louise en na haar dood in 1765 werden ze door hoge officieren gebruikt. In 1854 werd de gemeente Leeuwarden eigenaar van het hele complex, dat daarna vele bestemmingen heeft gehad en vaak verbouwd is. In 1938 zijn de restanten, de grote en de kleine poort, gerestaureerd. De grote poort van de Prinsenstallen heeft aan weerszijden het wapen van Friesland en een blind wapenschild, waarop tot 1795 het wapen van Nassau stond. De kleine poort van het koetshuis draagt het jaartal 1680, uit de tijd van Hendrik Casimir II.

27 Grote Kerkstraat 12 voormalig schoolgebouw

Voordat dit neo-classicistische schoolgebouw, in 1876 ontworpen door architect Th. Romein, hier gebouwd werd, stond op deze plek een huis "de Oude Hof" genaamd. Hier woonden de prinsessen Albertina Agnes (sinds 1679) en Amalia van Anhalt-Dessau (sinds 1707). Later woonden

er leden van de hofhouding van prinses Maria Louise. Begin 19e eeuw was er een particuliere Franse kostschool gevestigd.

Fransen kostschool, 1840

DOOR SJOERD BONGA, FOTOREPRODUCTIE VAN TEKENING IN HET FRIES MUSEUM

28 Grote Kerkstraat 10 woonhuis van Henri Martin Brunet de Rochebrune en Valentius Slothouwer

De Rochebrunesteeg die naast het pand nr. 10 uitkomt in de Grote Kerkstraat, is genoemd naar Henri Martin Brunet de Rochebrune (1697-1732), kapitein van het lijfregiment van de stadhouder, die enige tijd in dit pand gewoond heeft. Zijn vader, Paul Brunet de Rochebrune, was kamerheer van de prins van Nassau, zijn moeder, Elisabeth Boubers de Bernâtre, was hofdame van de prinses van Nassau. Zij huwden in 1695 in de Waalse kerk en lieten hun zoon hier dopen als Henri Marius.

Paul Brunet de Rochebrune en Elisabeth Boubers de Bernâtre, c. 1700

FOTOREPRODUCTIE VAN CH. GOMBAULT

Ook Valentius Slothouwer (1738-1822) heeft in dit huis gewoond. Slothouwer werd in 1764 benoemd tot rector van de Latijnse School, op voorspraak van regentes Maria Louise van Hessen-Kassel. Toen aan het eind van de 18e eeuw de patriotten de macht overnamen, weigerde Slothouwer zijn trouw aan de Oranjes af te zweren. De rector werd de Latijnse school uitgezet, maar dit had desastreuze gevolgen voor de school: van de 43 leerlingen bleven er slechts 7 over. Veel leerlingen kozen voor onderricht bij Slothouwer thuis. Tien van zijn leerlingen brachten het tot hoogleraar.

29 Grote Kerkstraat 9, 11 en 13 Prinsessehof (Keramiekmuseum Het Prinsessehof)

Het Prinsessehof werd vanaf 1731 bewoond door prinses Maria Louise van Hessen-Kassel, oftewel "Marijke Meu" zoals haar koosnaam luidde

bij de inwoners van Leeuwarden. Zij was in 1709 gehuwd met de Friese stadhouder Johan Willem Friso, die al in 1711 overleed. Toen haar zoon Willem Carel Hendrik Friso in 1731 stadhouder werd, en haar taak als regentes erop zat, verhuisde Maria Louise van het Stadhouders Hof naar haar eigen paleis in de Grote Kerkstraat. De weduwe bleef daar tot haar dood in 1765 wonen, terwijl haar zoon Leeuwarden al in 1747 verlaten had, toen hij stadhouder van de Verenigde Nederlanden werd.

Maria Louise had in de Grote Kerkstraat drie panden aangekocht, die zij door hofarchitect Anthony Coulon tot een geheel liet verbouwen. Coulon paste daarbij de stijl van de Franse paleisbouw toe: een U-vormig paleis met een naar achteren staand hoofdgebouw en twee vleugels die samen een voorplein vormen, door een hek van de straat gescheiden.

Prinsessehof, c. 1750

DOOR C. PRONK, FOTODIENST PRINSESSEHOF

Het middengebouw (nr.11) is van oorsprong een patriciërswooning uit de 17e eeuw. Coulon verhoogde de gevel met een mezzanine of halfverdieping. Het 16e eeuwse Camminghahuis met de hoektoren vormt de rechtersvleugel (nr.13). De in L-vorm geplaatste vleugels met een traptoren in de oksel zijn nog in het complex herkenbaar. Onder het huis bevinden zich nog een oude stinskelder met gewelfconstructie en een laat-gotische trap. Stadhouders Willem Lodewijk heeft ook korte tijd in het Camminghahuis gewoond, voordat hij het Hof kon betrekken.

De prinses liet ook het interieur verfraaien. In het hoofdgebouw waren op de benedenverdieping zes zalen. Een daarvan was de eetzaal, 'in de tuin uitsiende met geschildert goudleer behangen en voorzien met een houten lambrisering, blauw zijde damaste gordijnen voor de glazen en vergulde schoorsteen, in deselve een spiegel, en een spiegel in de dam.' De barokke eet- en muziekkamer, met het goudleerbehang, de portretten en het vele porselein uit de paleistijd, is nog geheel intact en te bezien.

In latere tijd werden de panden apart bewoond, dikwijls door beroemde personen, onder wie de graficus M.C. Escher, die in 1898 in het middelste huis is geboren. De gemeente Leeuwarden kocht dit deel van het complex in 1916 aan als onderkomen voor de collectie oosters aardewerk van de Leeuwarder notaris Nanne Ottema, waarmee de basis gelegd werd voor het keramiekmuseum Het Princessehof. De panden links en rechts werden in 1958 en 1963 aangekocht ten behoeve van de uitbreiding van het museum.

SPOREN BUITEN DE WANDELROUTE

30

Kleine Kerkstraat oostzijde 28-30 woonhuis van Menno van Coehoorn

Er is niets meer van te zien, maar op de noordelijke hoek met de Bagijnestraat stond vroeger een militair hospitaal. Boven of achter dit gebouw woonde de vestingbouwkundige Menno Baron van Coehoorn (1641-1704) enkele jaren. Hij was in 1664 "kapitein der Garde des Stadhouders". Hij verkeerde in zijn functies zowel met de Friese als met de Hollandse stadhouder. Een huis aan de westzijde van de Kleine Kerkstraat heette later nog "de Coehoornspoort."

Weeze w.z., links Ayttasteeg

FOTO DICK VAN DER HEIJDE JR., 1980

Weeze 30, wapenstein uit het Ayttahuis

31 Weaze 30 Ayttahuis

Eigenlijk zouden toeristen niet langs deze rosse buurt geleid moeten worden. Ware het niet dat op de hoek van de Weaze en de Ayttasteeg in de 16e eeuw het voorname Ayttahuis stond, waar Willem Lodewijk van Nassau, de eerste Friese stadhouder, korte tijd gewoond heeft. Het Ayttahuis was eigendom van Wigle van Aytta, die een van de belangrijkste ambtenaren in de Nederlanden was. Ook was Van Aytta jarenlang adviseur van keizer Karel V en diens zoon Filips II. Later woonde Viglius van Aytta in Brussel; hij is in Gent begraven. Het Ayttahuis is in 1906 afgebroken en vervangen door het huidige pakhuis. De wapenstein uit de voorgevel van het Ayttahuis is opnieuw aangebracht. Het blindgekapte familiewapen is omhangen met de tekenen van de Orde van het Gulden Vlies en draagt het Latijnse onderschrift 'PLUS OULTRE' (steeds verder).

Roman "Gewassen Vlees"

In de historische roman "Gewassen Vlees" uit 1994 van Thomas Rosenboom, speelt Leeuwarden ten tijde van de stadhouders ook een rol. Een van de personages woont aan de Weaze, de historische figuur Willem Augustijn van Sloterdijck (1714-1763), een vriend van de stadhouder. Ook professor Petrus Camper, die aan de Eewal woonde en later burgemeester van Workum was, heeft model gestaan.

32 Nieuwestad Duco Martenapijp

Deze grachtovergang ligt in het verlengde van de Kleine Kerkstraat. Hij is genoemd naar Duco Martena (1530-1605), die na 1580 op de hoek van de Nieuwestad en de Haniasteeg woonde. Martena was een vertrouweling van Willem van Oranje, die hem in 1573 tot admiraal

van Friesland benoemde. Met de watergeuzen streed hij tegen de Spanjaarden. Bijna zijn hele vermogen heeft hij opgeofferd aan de vrijheidsstrijd. Duco Martena werd begraven in de Galileërkerk.

33 Nieuwestad 91 woonhuis van Alle van Burum (Restaurant Humphrey's)

Alle van Burum (1599-1665) was de zoon van een rijke graan- en zuivelkoopman. Door zijn functies in het stadsbestuur had hij veel macht in Leeuwarden. Hij was bevriend met stadhouder Willem Frederik. Dankzij Van Burum kreeg de stadhouder in het vredesjaar 1648 een van de dwingers in gebruik om een lusthof aan te leggen, de Prinsentuin.

Het pand is samengesteld uit een voorhuis, een achtervleugel en binnenplaats, met daarachter nog een achterbouw en een pand in de Bagijnestraat. Net als in de 17e eeuw, is het geheel nog steeds in één hand. De antiquairsfamilie Beeling, die het pand in de 20e eeuw bewoonde, heeft allerlei, meest authentieke, elementen van verschillende interieurstijlen toegevoegd, zoals tegels, plafonds, poortjes en een schouw. De pseudo-historische winkelpui lijkt oud, maar is in 1950 ontworpen door Beeling en gemaakt door G.A. Heldoorn.

Oranjefeest 1788

Op de hoek van de Nieuwestad en de Wirdumerdijk stond tot 1875 Herberg De Os. De herbergier was een hartstochtelijk orangist, zo bleek bij de viering van de veerstigste verjaardag van stadhouder Willem V, op 8 maart 1788. De Leeuwarder Courant maakte gewag van de feestelijkheden. Herberg De Os was versierd met een levensgrote afbeelding van de stadhouder in harnas, met daarbij een beschrijving in lovende woorden van zijn kwaliteiten.

Borstbeeld van Prins Hendrik de Zeevaarder

FOTO VAN H.J. ZIJLSTRA, 1960

34 Prins Hendrikstraat 14 borstbeeld van prins Willem Frederik Hendrik (café De Prins)

Ter herinnering aan het bezoek in 1869 van prins Hendrik (1820-1879) aan Leeuwarden, is destijds een borstbeeld van hem geplaatst aan het westelijke hoekpand. Voluit heette de prins Willem Frederik Hendrik; hij was een zoon van Willem II, een broer dus van Willem III. Hij werd Prins Hendrik de Zeevaarder genoemd, omdat hij een groot voorstander was van de stoomvaart en zich inspande om de handelsvloot te moderniseren. Tijdens zijn bezoek aan Leeuwarden woonde prins Hendrik een concert bij in de Prinsentuin. Ook toonde hij grote belangstelling voor het pas aangelegde station en de uitbreidingsplannen van de stad. Ter plekke gaf de prins toestemming, toen de commissaris des konings het hem vroeg, om de nieuwe draaibrug zijn naam te geven. Niet alleen de brug (inmiddels allang een vaste brug) en de straat, maar ook het café in het hoekpand is naar prins Hendrik genoemd. Het monument, gemaakt van zink, is ontworpen door de Leeuwarder beeldhouwer Willem Molkenboer en gegoten bij ijzergieterij Mohrmann. Molkenboer ontwierp ook de gedenksteen voor de Friese stadhouders in de muur van het HCL-gebouw in de Prinsentuin en de marmeren sokkel van het standbeeld van Us Heit op het Hofplein. Bijzonder is, dat het borstbeeld uit 1869 van Prins Hendrik het eerste openbare monument in Leeuwarden was. Vóór die tijd bestond hier nog niet de traditie om monumenten op te richten voor belangrijke personen of gebeurtenissen

35 Achter de Hoven 118 buitenplaats Mariënborg (Chr. Scholengemeenschap Comenius)

Prinses Maria Louise van Hessen-Kassel, de jonge weduwe van Johan Willem Friso, was tot 1731 belast met de voogdij over haar zoon Willem Carel Hendrik Friso. Toen hij meerderjarig was en stadhouder werd, liet zij de buitenplaats Mariënborg aanleggen *'tussen den weg Achter de Hoven en de Potmarge, groot 14 pondematen of ruim 5 bunders, met 2 hoofdgebouwen, keuken, stal en koetshuis,*

omgeven door sierlijke bloemperken, vruchtbomen en plantagiën.'
De prinses had al in de jaren daarvoor de verschillende percelen met moestuinen en vruchtbomen aangekocht. Zij liet de hovenier Johann Hermann Knoop uit Kassel komen, om het tuinlandschap met een totale grootte van vijf hectare in te richten en te beheren. Er werden vijvers aangelegd met promenades erlangs en een tuinkoepel die met de voorgevel uit het water oprees. Vanuit het buitenhuis leverde het geheel een prachtige doorkijk op. Mooie uitzichten creëren was een specialiteit van Knoop, in de Prinsentuin heeft hij dit ook gedaan.

De buitenplaats Mariënborg c.1880

Maria Louise heeft het buitenhuis tot haar dood in 1765 gebruikt. Zij legateerde het complex aan de Hervormde Diaconie, die het vervolgens in gedeelten verkocht. Het buitenhuis kwam in handen van de adellijke familie Vegelin van Claerbergen, die het in 1879 liet afbreken en vervangen door een herenhuis. Dit herenhuis werd in 1923 verbouwd tot een kweekschool voor onderwijzers. Het pand is in 1952 gesloopt en inmiddels al tweemaal vervangen door een nieuw schoolgebouw, dat nog steeds Mariënborg heet. Ook zijn er in dit gebied aan de zuidzijde van Achter de Hoven nog steeds tuinderijen.

Vogelvluchttekening van de buitenplaats Mariënborg, door Albert Martin

colofon

uitgave	Historisch Centrum Leeuwarden en VVV Leeuwarden
ontwerp	BW H ontwerpers
tekst	Historisch Centrum Leeuwarden Marga ten Hoeve
redactie	Jan Faber, Geart de Vries en Klaas Zandberg met dank aan Bearn Bilker, Arie P. van Nienes en Jaap de Groot
beeldmateriaal	Historisch Centrum Leeuwarden (voor zover niet anders aangegeven)
druk	Hellinga Grafische Specialisten

maart 2011